

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Hitler heeft met oorlog niets te winnen.' Neutraal-regionale kranten en nazi-Duitsland, 1933-1939.

Sandijk, Toine van

Citation

Sandijk, T. van. (2021). *'Hitler heeft met oorlog niets te winnen.'*: Neutraal-regionale kranten en nazi-Duitsland, 1933-1939.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3213075>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

‘Hitler heeft met oorlog niets te winnen’

Neutraal-regionale kranten en nazi-Duitsland, 1933-1939

Student: Toine van Sandijk

MA-scriptie Geschiedenis (20 ECTS): Politics, Culture and Nationaal Identities, 1789 to the Present

Begeleider: Dr. B.E. van der Boom

Aantal woorden: 17.966

Inleverdatum: 26 augustus 2021

Universiteit
Leiden

Het citaat in de titel is afkomstig uit het Nieuwsblad van het Noorden van 29 april 1939 (p.2).

* De afbeelding op de voorpagina is afkomstig van de website oorlogskranten.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Inleiding	7
Hoofdstuk 1: Hitler legt de basis voor zijn dictatuur (1933-34)	20
1.1: Duitsland voor de machtsovername	20
1.2: ‘Alsof een clown niet tot grote dingen in staat zou zijn!’	22
1.3: De eerste anti-Joodse maatregelen afgekondigd	26
1.4: Hitler wordt alleenheerser van Duitsland	32
Hoofdstuk 2: Hitler verscheurt het Verdrag van Versailles (1935-37)	36
2.1: ‘De Duitse bewapening is noodzakelijk’	36
2.2: Hitler gokt op het Rijnland en wint	39
2.3: Duitse Joden worden verder ontrecht	42
Hoofdstuk 3: Oorlog wordt onvermijdelijk (1938-39)	45
3.1: Hitler valt zijn geboorteland binnen	45
3.2: Tsjecho-Slowakije valt ten prooi aan Hitler	48
3.3: Duitse Joden krijgen het nog zwaarder	56
3.4: Polen wordt de casus belli	59
Conclusie	64
Lijst van afbeeldingen en tabellen	68
Afkortingen	69
Bronnen en literatuur	71

Voorwoord

Ik weet niet meer precies hoe oud ik was. Ik vermoed dat het halverwege de basisschoolperiode moet zijn geweest. Mijn moeder had zojuist de biografie over Eva Braun gekocht. Het boek over de echtgenote van Adolf Hitler lag op tafel en ik begon er in te bladeren. Maar daar stak mijn moeder al snel een stokje voor. ‘Daar ben je nog wat te klein voor’, zei ze. Jaren later staat deze masterscriptie grotendeels in het teken van de leider van de nazipartij. Hiermee beëindig ik mijn vijf jaar durende geschiedenisstudie aan de Universiteit Leiden.

De scriptie speelt zich af in het interbellum, één van de meest interessante periodes in de geschiedenis. Het legde de basis voor de periode die niet anders getypeerd kan worden als het dieptepunt in de menselijke beschaving. Dit onderzoek streeft ernaar om, ondanks de beperkte ruimte die een masterscriptie biedt, toch een steentje te kunnen bijdragen aan het vanuit Nederlands perspectief nog beter doorgronden van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust

De interesse voor de jaren dertig en het nationaalsocialisme combineer ik met de Nederlandse pers. Kranten zijn interessante bronnen als indicatie voor de mening van het lezerspubliek. De toegang tot deze bronnen is een stuk vergemakkelijkt door de digitalisering van de Nederlandse dagbladen. Dat kwam helemaal goed van pas toen de coronapandemie uitbrak en archieven maandenlang gesloten moesten blijven.

Tot slot rest mij nog om mijn scriptiebegeleider Bart van der Boom te bedanken voor het begeleiden van deze masterscriptie. Ook wil ik graag andere mensen die deze scriptie van commentaar voorzien hebben, bedanken voor hun hulp.

T.C.A van Sandijk

Leiden, augustus 2021

Inleiding

Het was 23 augustus 1939 toen toenmalig minister-president Dirk Jan de Geer met grote spoed werd teruggeroepen van zijn vakantie in Duitsland. Even daarvoor hadden nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie een niet-aanvalsverdrag met elkaar gesloten. Een Duitse inval in Polen leek daarmee onafwendbaar. De Nederlandse regering wilde daarom zo snel mogelijk overleg voeren over welke volgende stappen noodzakelijk waren. Op de terugreis in de trein knoopte De Geer een gesprek aan met een medepassagier. ‘Denkt u dat de situatie werkelijk zo ernstig is als dat de kranten schrijven?’, zou de premier aan de man gevraagd hebben.¹ De passagier reageerde enigszins verbaasd, waarnaar De Geer vertelde daar zelf niet van overtuigd te zijn. Op 1 september, een week na deze uitspraak, viel Duitsland Polen binnen, twee dagen later verklaarden het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk de oorlog aan Duitsland.

Deze anekdote staat tegenwoordig symbool voor de onderschatting van de Nederlandse regering ten aanzien van Hitlers streven naar Europese overheersing. Want ondanks de onheilspellende gebeurtenissen in de voorgaande jaren, blijkt uit De Geers uitspraak dat hij daar verre van doordrongen was. Ook zijn voorganger Hendrik Colijn zag pas zeer laat het gevaar van Duitsland aankomen. Begin 1939 was hij er nog volledig van overtuigd dat Hitler dat jaar geen oorlog zou beginnen, omdat onder meer de financiële situatie van Duitsland abominabel was.²

Maar het feit dat de laatste twee vooroorlogse premiers van Nederland, die op die positie toch goed op de hoogte moeten zijn geweest van buitenlandse aangelegenheden, de ernst van de situatie niet inzagen, maakt de kans aannemelijk dat dit gevoel breder onder de Nederlandse bevolking leefde. Dat lijkt opvallend omdat uit De Geers uitspraak is af te leiden dat de kranten wel degelijk voor Duitsland hadden gewaarschuwd. Hoewel de publieke opinie van toen lastig te achterhalen is – peilingen bestonden bijvoorbeeld nog niet – is daar in meer of mindere mate toch iets over te zeggen. Kranten speelden voor de informatievoorziening van Nederland een grote rol. Om een beter begrip van die publieke opinie onder de Nederlandse bevolking te krijgen, onderzoekt deze scriptie aan de hand van de drie grootste ongebonden regionale

¹ Henk van Osch, *Jonkheer D. J. de Geer: de teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007) 290.

² J. Houwink ten Cate, *‘De mannen van de daad’ en Duitsland, 1919-1939: het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1995) 191. Zie ook: H.J. Langeveld, ‘‘Gaat u maar rustig slapen’’: Colijn en de mogelijkheid van een Duitse aanval op Nederland, 1933- mei 1940’, *Jaarboek voor geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 3 (1995) 178-207, aldaar 195.

kranten, te weten het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, de *Haagsche Courant* en het *Nieuwsblad van het Noorden* de berichtgeving over nazi-Duitsland.

Historiografie

De vraag of de kranten genoeg aandacht hadden voor de ontwikkelingen in nazi-Duitsland is in de loop der jaren wel beantwoord. Alleen historicus Loe de Jong, bekend om zijn immense werk over Nederland tijdens de bezettingsjaren, betoogt dat de belangstelling voor Duitsland ‘in de regel beperkt was’.³ Inmiddels is de consensus dat de aandacht voor nazi-Duitsland niet zozeer beperkt was, maar dat De Jong wel navolging kreeg met zijn bewering dat de berichtgeving in de Nederlandse pers weinig werd geduid en een gebrek aan samenhang kende. De dagbladen berichtten weliswaar over afschuwelijke gebeurtenissen, maar volgens De Jong dachten de lezers dat het enkele excessen waren: ‘Het was een vuur dat opvlamde en snel weer doofde.’⁴ Ook H. van Galen Last, Ger van Roon en Theo Lutkie stellen dat de berichtgeving te veel gericht was op de (politieke) gebeurtenissen van het ogenblik.⁵ ‘Analyses en duiding van het nieuws over langere termijnen ontbraken vrijwel helemaal’, aldus Lutkie.

Pershistoricus Dick Couvée betoogt dat de Nederlanders zoveel nieuws uit nazi-Duitsland voorbij zagen komen dat ze door de bomen het spreekwoordelijke bos niet meer zagen: ‘De reeks gebeurtenissen die terugblikkend zo onafwendbaar de richting naar de ondergang wezen, gingen voor de tijdgenoot schuil in een lawine van berichten en commentaren, die duizend andere mogelijkheden in zich scheen te dragen.’⁶

Pershistoricus Frank van Vree redeneerde uit bovenstaande conclusies dat als maar weinig Nederlanders voldoende op de hoogte waren van de ontwikkelingen in het Derde Rijk, de kans groter was dat Nederlanders minder snel actief de nazi’s gingen bestrijden en dus langer passief langs de zijlijn bleven.⁷ In zijn proefschrift *De Nederlandse Pers en Duitsland, 1930-*

³ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Dl. 1: Voorspel*. (5e dr.; ’s-Gravenhage: Staatsuitgeverij 1976) 165.

⁴ Ibid., 490-491.

⁵ H. van Galen Last, ‘Een Erasmiaanse geest tegenover het Derde Rijk. Het Beeld van Duitsland in de Nederlandse pers’, in: Kathinka Dittrich e.a., *Berlijn-Amsterdam 1920-1940: wisselwerkingen* (Amsterdam: Querido 1982) 31-40, aldaar 37; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland, 1933-1941* (Utrecht [etc.]: et Spectrum 1973) 219; T. J. P. M. Lutkie, *De pot en de ketel. Nederlandse dagbladen en hun oordeel over communisme en fascisme, 1918-1939* (Rotterdam: Uitgeverij Lutkie 2020) 173-175, 318-319. Lutkie kijkt in zijn proefschrift naar 24 verzuilde en niet-verzuilde kranten.

⁶ Dick Couvée, *De meidagen van ’40*. (Den Haag: Bakker/Daamen 1960) 27-28.

⁷ Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939: een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen: Historische Uitgeverij 1989) 5, 352.

1939: een studie over de vorming van de publieke opinie toetst hij of de Nederlander kon weten welk misdadig karakter het nazisme behelsde. Hij keek naar vier verzuilde kranten die volgens hem representatief waren voor de gehele zuil; de liberale *NRC*, de protestantse *De Standaard*, het katholieke *De Maasbode* en de sociaaldemocratische krant *Het Volk*.⁸

Volgens Van Vree verschilden de confessionele bladen ontegenzeggelijk van de *NRC* en *Het Volk*. Die laatste twee zagen na de machtsovername van Hitler weinig positiefs.⁹ Zij waarschuwden al snel voor het lot van de Joden, de snelle herbewapening en de expansiedrift van Hitler.¹⁰ *De Standaard* en *De Maasbode* hadden een stuk minder aandacht voor deze onderwerpen en zagen daarnaast nog enige tijd genoeg goede punten in het nazisme.¹¹ De christelijke kranten begonnen feller te reageren toen de Duitse kerkstrijd midden jaren dertig op haar hoogtepunt was. Die fellere toon had volgens Van Vree te maken met het ‘principiële karakter’ van de verzuilde dagbladen.¹² Zo was de katholieke zuil meer geïnteresseerd in haar geloofsgenoten dan in de Duitse Joden, waardoor *De Maasbode* de arrestaties van Duitse katholieken wél en van Duitse Joden minder nieuwswaardig vond. ‘De confessionele bladen oordeelden op basis van de religie, niet naar democratische of humanitaire waarden’, concludeert Van Vree.¹³

Waar Frank van Vree aandacht had voor de verzuilde kranten, licht historica Nanda van der Zee in haar boek *Om erger te voorkomen: de voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* de Joodse pers in Nederland uit. Waar een aantal weekbladen net na Hitlers aantreden nog enige hoop koesterde, omdat van de elf regeringsleden er drie van de nazipartij waren, verdween dat optimisme de weken daarna als sneeuw voor de zon.¹⁴ Joodse Nederlanders konden met de vele publicaties over de steeds verregaande anti-Joodse maatregelen in de weekbladen alleen maar hopen dat het niet erger werd. Van der Zee concludeert dat deze Joodse abonnees volledig op de hoogte

⁸ Claudia Pasman gebruikt deze vier kranten eveneens in haar masterscriptie. Daarin deed ze een vergelijkend onderzoek met enkele Vlaamse kranten naar hoe deze kranten reageerden op de Duitse expansie. C.A. Pasman, *Tussen hoop en vrees; de reactie van Nederlandse en Vlaamse kranten op de Duitse expansie in de tweede helft van de jaren dertig* (Masterscriptie. Utrecht 2009).

⁹ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 336, 348.

¹⁰ Ook Loe de Jong kwam tot de conclusie dat confessionele dagbladen minder kritisch waren in vergelijking met de niet-confessionele dagbladen. L. de Jong, *Voorspel*, 169.

¹¹ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 349-350. J.P. Stoop nuanceert het standpunt van Van Vree en vindt dat *De Standaard* wel degelijk voldoende gewaarschuwd heeft voor de NSDAP. J. P. Stoop, *‘Om het volvoeren van een christelijke staatkunde’: de Anti-Revolutionaire Partij in het interbellum* (Hilversum 2001) 158.

¹² Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 354.

¹³ *Ibid.*, 351, 355.

¹⁴ Van der Zee, *Om erger te voorkomen*, 52-55, 58.

moeten zijn geweest van de benarde situatie van hun Duitse geloofsgenoten.

Recentier deed Hans Geleijnse in zijn proefschrift *De Nederlandse pers en het fascisme in Europa (1919-1933)* onderzoek naar onder meer het nationaalsocialisme voor het aan de macht komen van Hitler. In een kwalitatieve inhoudsanalyse behandelde hij zeven verschillende ideologische en levensbeschouwelijke dagbladen.¹⁵ Geleijnse concludeert dat de Nederlandse lezers zelfs al voor 1933 goed werden voorgelicht over Hitlers plannen voor gebiedsuitbreiding naar Oost-Europa en het gevreesde antisemitische karakter van de nazipartij.¹⁶ Afgezien van dit vonden de kranten opvallend genoeg toch dat Hitler een kans als kanselier verdiende; in de praktijk 'zou het wel meevallen'.¹⁷

Wat bovenstaande studies grotendeels gemeen hebben, is dat verzuilde kranten centraal staan.¹⁸ Enerzijds is dat begrijpelijk omdat veel neutrale kranten regionaal van aard waren. Dat hield in dat een aanzienlijk deel van deze kranten slechts enkele duizenden abonnees kende. Van Vree zegt niet voor niets dat er 'minstens drie of vier kranten' nodig zijn om een representatief oordeel namens deze groep te kunnen geven.¹⁹ Bovendien maakte de verzuiling een essentieel onderdeel van de Nederlandse maatschappij in de jaren dertig uit. Anderzijds is het opvallend omdat bijna 48 procent van het totaal aantal abonnees in het Nederlandse perslandschap eind jaren dertig op conto van de neutrale kranten kwam.²⁰ Nog een belangrijke reden om onderzoek naar deze neutrale dagbladen te doen, is om het beeld van de Nederlandse pers en nazi-Duitsland completer te maken. Daardoor is niet alleen een betere vergelijking met de verzuilde pers te maken, maar ook is daardoor een genuanceerder beeld van de Nederlandse dagbladpers in de jaren dertig jegens het Derde Rijk te geven.

Deze scriptie vult die lacune van de neutrale kranten, waar pershistorici minder

¹⁵ Geleijnse kijkt naar de *NRC* (liberaal), *De Telegraaf* (neutraal), *De Standaard*, *De Nederlander* (protestants), *De Tijd* (katholiek), *Het Volk* (sociaaldemocratisch) en *De Tribune* (communistisch). Hij koos hiervoor 2914 artikelen op basis van voornamelijk gebeurtenissen met enige impact.

¹⁶ Hans Geleijnse, *'Wie ogen heeft om te zien': de Nederlandse pers en het fascisme in Europa (1919-1933)* (Proefschrift. Nijmegen 2018) 112-113, 117, 275.

¹⁷ *Ibid.*, 275-276.

¹⁸ Alleen het proefschrift van Mariette Wolf dient nog vermeld te worden, omdat zij in haar onderzoek naar *De Telegraaf* een neutrale krant heeft onderzocht. Zij concludeert dat de krant 'een vat vol tegenstrijdigheden' was jegens de houding met nazi-Duitsland. 'De krant biedt net zo goed onderdak aan een verontrust relaas over de anti-Joodse pogrom tijdens Kristallnacht als aan een geïmponeerd verslag van een redevoering van Hitler.' Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf: geschiedenis van een krant* (Amsterdam: Boom 2009) 231, 235, 238.

¹⁹ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 7.

²⁰ Frank van Vree, 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke verandering', in: Kleijer e.a. (red.), *Tekens en teksten: cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 99.

onderzoek naar hebben gedaan, op met de vraag: *hoe schreven de drie grootste niet-verzuilde dagbladen over de opkomst van nazi-Duitsland in de periode januari 1933 tot september 1939?*

Deze vraag is onderverdeeld in drie deelvragen:

1. *In hoeverre waren de kranten op de hoogte van wat er **werkelijk** in Duitsland gebeurde?*
2. *In hoeverre waren de kranten op de hoogte van Hitlers oorlogsplannen?*
3. *In hoeverre keurden de kranten het nieuws over de Jodenvervolgingen af?*

De vraag wat er werkelijk in Duitsland gebeurde, doelt vooral op de weinig transparante houding van het naziregime en de misleidende propaganda die het nazipersbureau verspreidde. Dat moet van invloed zijn geweest op zowel de inhoud van de drie regionale kranten als het lezerspubliek van deze kranten, waardoor het aannemelijk is dat het oordeel over het nazisme positiever was. De belangrijkste reden om voor het oorlogsgevaar en de Jodenvervolging te kiezen, is dat deze onderwerpen achteraf gezien de twee meest in het oog springende thema's van de jaren dertig waren.

De drie centrale kranten in deze studie zijn dus de drie grootste regionaal-neutrale dagbladen de *Haagsche Courant*, het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, het *Nieuwsblad van het Noorden*.²¹ De reden om te stoppen in september 1939 is omdat de censuur in Nederland destijds een stuk strenger werd.²² Kranten gaven toen nog maar weinig interessante analyses, wat de periode september 1939 tot mei 1940 minder aantrekkelijk maakt om te onderzoeken.

Materialen

Voordat deze scriptie de achtergrond van de drie kranten behandelt, is het eerst van belang stil te staan waarom kranten als bron interessant zijn. De dagbladpers was bij uitstek hét massamedium van de jaren dertig. De radio was niet geschikt voor kritisch commentaar, omdat de Nederlandse regering het medium al snel een stringente censuur had opgelegd.²³ Dat begon

²¹ Theo Lutkie heeft in zijn proefschrift ook het *Rotterdamsch Nieuwsblad* en het *Nieuwsblad van het Noorden* meegenomen. Het *Nieuwsblad van het Noorden* heeft hij echter onderzocht ten opzichte van zowel het fascisme als het communisme in Europa, waardoor relatief weinig inhoudelijk artikelen zijn meegenomen over specifiek nazi-Duitsland. Daarnaast heeft Lutkie het *Rotterdamsch Nieuwsblad* door de ontoegankelijkheid tot het archief maar onderzocht tot 1931. Inmiddels is onderzoek mogelijk tot 1940.

²² René Vos, *Niet voor publicatie: de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Proefschrift. Amsterdam: Sijthoff 1988) 45-47.

²³ Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 85. De televisie zat nog in de experimentenfase. J. Beishuizen en Evert Werkman, *De magere jaren: Nederland in de crisistijd, 1929-1939* (3e herz. dr.; Alphen aan den Rijn: Sijthoff 1980) 208.

toen in een radio-uitzending in 1933 kritiek was geuit op Hitler. De Duitse ambassadeur dreigde hierop met het in gevaar komen van de Nederlandse handelsbetrekkingen met Duitsland.²⁴ Met de verhoging van de spanningen werd de radiocensuur alleen maar strenger.²⁵ De regering, die vreesde om in een (gewapend) conflict te geraken, deed er alles aan om Duitsland niet voor het hoofd te stoten.

De geschreven pers had daarentegen geen last van de door de Nederlandse regering opgelegde censuur.²⁶ Dat maakte de dagbladpers het meest onafhankelijke medium voor verslaggeving over nazi-Duitsland.²⁷ Wel drong de Nederlandse regering meermaals bij de kranten aan om neutraal over nazi-Duitsland te schrijven.²⁸ Dat kwam eind 1938 bijvoorbeeld goed naar voren toen via de Britse krant *The Times* uitlekte dat premier Colijn de veertien hoofdredacteurs bij zich had geroepen met de oproep om de neutraliteit in acht te houden.²⁹

Wie op de hoogte wilde zijn van de ontwikkelingen in Duitsland, was dus vooral aangewezen op de berichtgeving in de dag- en weekbladen. Van Vree heeft berekend dat gemiddeld in elk huishouden ruim één krant te vinden was.³⁰ Kranten vormden in zekere mate de publieke opinie van het lezerspubliek, omdat ze het nieuws duiden en er een oordeel over velden. In hoeverre de lezer de commentaren in de krant geheel overnam en geloofde, is lastig in te schatten. Rolf Schuurisma stelt dat de publieke opinie van het lezerspubliek gelijkgesteld kan worden aan de berichtgeving van de verzuilde dagbladen.³¹ Loe de Jong wil zover niet gaan en zegt dat de lezers vooral werden beïnvloed door de inhoud van hetgeen zij in de pers lazen.³² Of dat ook voor de niet-verzuilde kranten gold, is niet te zeggen. Maar dat de lezer in meer of mindere mate beïnvloed was door de inhoud van de krant, is dus wel aannemelijk. Verder

²⁴ Huub Wijfjes, *Radio onder restrictie: overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1988) 151.

²⁵ Ibid., 255.

²⁶ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 31-34.

²⁷ Wel nam de Tweede Kamer in 1934 een wet aan die het strafbaar maakte om een 'bevriend staatshoofd', waar ook Hitler onder viel, te beledigen. Hoewel die wet soms ruim werd geïnterpreteerd, gaat het te ver om dit onder preventieve censuur te scharen. Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam: Boom 2004) 208. Zie ook: Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 253.

²⁸ Piet Hagen, *Journalisten in Nederland: een persgeschiedenis in portretten 1850-2000*, 116.

²⁹ Paul Stoop, *Niederländische Presse unter Druck: Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940* (München 1987) 163. Het bericht was te lezen in: *The Times*, 9 december 1938.

³⁰ Van Vree, 'De vooroorlogse pers als machtsinstrument', in: *massacommunicatie VII/5*, 214-240, aldaar 219. Uit onderzoek van Willem Visser kwam naar voren dat abonnees de krant ook samen lazen. Zo bleek uit een enquête in 1927 dat 12.000 abonnees het Algemeen Handelsblad met andere mensen deelden. Willem Visser, *De papieren spiegel: honderd-vijf-en-twintig jaar Algemeen Handelsblad, 1828-1953* (Amsterdam: Algemeen Handelsblad 1953) 25.

³¹ Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, 85.

³² De Jong, *Voorspel*, 489.

wijzen studies erop dat in een periode van onrust en spanningen de media een sterkere aantrekkingskracht hebben dan tijdens een periode van stabiliteit.³³

Dan is het van belang om te kijken hoe het Nederlandse perslandschap was georganiseerd om de drie onderzochte kranten beter in perspectief te kunnen plaatsen. ‘Een papieren zondvloed’, typeerde de toenmalige journalist Max Blokzijl het vooroorlogse perslandschap.³⁴ Nederland telde toen honderdtwintig dagbladen, waarvan tweederde een verzuilde signatuur had.³⁵ Die vele kranten kwamen niet verwonderlijk door de verzuilde maatschappij.³⁶ Tegenwoordig kennen we de journalistiek als de waakhond van de democratie. Destijds waren journalisten echter vooral ‘de herdershond van de onderscheiden verzuilde kuddes’.³⁷ De pers moest de zuil juist versterken door ideologische en levensbeschouwelijk opvattingen van de mensen in die zuil te bevestigen. Bij de neutrale pers gold dit dus niet. Neutraal betekent overigens hier niet dat de krant objectief was, maar vooral dat deze groep noch bij een politieke of levensbeschouwelijke zuil hoorde noch gebonden was aan de opinie van de lezer.

Daarnaast is het goed om de achtergrond en de redactie van de drie onderzochte kranten kort te behandelen, omdat dat van invloed kan zijn op het oordeel over nazi-Duitsland. De oplages van de drie kranten, die in de tweede helft van de 19e eeuw waren opgericht, groeiden na de eeuwwisseling explosief. Dat had enkele redenen. Het was een periode waarin de geletterdheid toenam, de mensen meer vrije tijd hadden en het inkomen van de kleine burgerij steeg.³⁸ Daardoor zag een aantal krantenoprichters een gat in de markt. Eén van die oprichters was de familie Sijthoff, die zowel het *Rotterdamsch Nieuwsblad* als de *Haagsche Courant* uitgaf. De familie Sijthoff zette in op lokaal nieuws tegen een lage abonnementsprijs.³⁹ Het bleek een goudmijn; het *Rotterdamsch Nieuwsblad* liet de vermaarde Rotterdamse *NRC* ver

³³ Zie bijv.: Denis McQuail, *Mass communication theory: an introduction* (3rd ed.; London [etc.]: SAGE Publications 1994). 333. Ook Frank van Vree verwijst naar meerdere studies hierover, zie Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 264.

³⁴ Max Blokzijl, ‘Persorganisatie in Nederland’, in: H.A. Goedhart (red.), *De Pers in Nederland*, 46.

³⁵ Vos, *Niet voor publicatie*, 24.

³⁶ Over dat begrip verzuiling is veel discussie, bijvoorbeeld in hoeverre een zuil representatief is. Het gaat nu echter te ver om daar uitgebreid op in te gaan. Friso Wielenga en Theo Lutkie hebben deze discussie uitgebreid behandeld. Zie: Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Boom 2009) 80-86. Lutkie, *De pot en de ketel*, 16-17.

³⁷ Jan Blokker, *De kroon en de mestvork: enige opmerkingen over de pers en haar vrijheden* (1e dr.; Amsterdam: De Harmonie 1992) 12.

³⁸ Frank van Vree, ‘Volksblad voor alle standen. Een redactionele geschiedenis van de *Haagsche Courant*’, in: Wim Wennekes e.a., *Het lood voorbij: Sijthoff en de Haagsche Courant : geschiedenis van een dagbladbedrijf* (Amsterdam 1998) 54; Zie ook: Frank van Vree, ‘Massacultuur en media’, in: Huub Wijfjes (red.), *Omroep in Nederland: vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle: Waanders 1994) 20.

³⁹ Wennekes, ‘Altyt waek saem’. Sijthoff: vier generaties courantiërs’, in: *Het lood voorbij*, 19-20.

achter zich met eind jaren dertig 120.000 abonnees.⁴⁰ De familie paste dezelfde succesformule toe op de *Haagsche Courant* met midden jaren dertig 92.667 abonnees.⁴¹ Albert Sijthoff had in de jaren dertig de leiding bij de Haagsche krant. Over hoe hij aankeek tegen het nazisme is weinig bekend. Ook over wie de leiding bij het *Rotterdamsch Nieuwsblad* had en welke rol de familie Sijthoff daarin speelde, is uiterst weinig gepubliceerd.⁴² Een mogelijke aanwijzing dat de familie Sijthoff geen nazisymptatieën had, is dat de familie, die zich graag bemoeide met de inhoud van hun kranten, ook het liberale dagblad *De Avondpost* in bezit had.⁴³ Daarin werd regelmatig hard uitgehaald naar het ‘verraderlijke’ nazisme.⁴⁴

Daarnaast is het de vraag of de *Haagsche Courant* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* geregeld elkaars commentaren of analyses gebruikten. Maar uit de inhoudsanalyse, waarin duizenden berichten zijn meegenomen, komt niet naar voren dat beide dagbladen gelijksoortig berichtten.

Het *Nieuwsblad van het Noorden*, dat onder leiding van Ruurt Hazewinkel al snel de grootste krant van Noord-Nederland werd met 63.000 abonnees eind 1939, hanteerde ook de tactiek van veel regionaal nieuws voor een lage prijs.⁴⁵ De directie, waarvan het na onderzoek niet duidelijk is hoe zij tegenover het nazisme stonden, bestond in de jaren dertig uit Hazewinkel en zijn twee zoons. Hun beleid hield onder meer in dat de krant vol moest staan met het belangrijkste nieuws van de dag, mits het niet aanstootgevend was.⁴⁶ Dat de neutrale pers die neutraliteit zo in acht hield, was kenmerkend voor deze groep dagbladen.⁴⁷ De neutrale dagbladen deden er alles aan om de verschillende groepen in de samenleving niet tegen zich in het harnas te jagen met scherpe politieke commentaren. Dat kon zomaar betekenen dat een

⁴⁰ Dit is inclusief vier kopbladen. Dat zijn veelal regionale of lokale kranten die het buitenlandse nieuws uit de grotere kranten haalden. Samen waren de vier kopbladen goed voor 18.000 abonnees. Vos, *Niet voor publicatie*, 25.

⁴¹ Dit is inclusief drie kopbladen die samen goed waren voor 20.000 abonnees. Wim Wennekes e.a. (red.), *Het lood voorbij* 172. Vos, *Niet voor publicatie*, 25.

⁴² In de jaren dertig zou volgens André van der Velden onder meer E.W. Geerling directeur van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zijn geweest. Op de voorpagina van de krant wordt dat bevestigd. Daarbij worden ook de mededirecteuren L. Evers en J. Kars genoemd. Over hun achtergronden is voor zover bekend weinig te vinden. André Van der Velden, ‘Een Rotterdams dagbladpaleis. De grootstedelijke illusies van het Rotterdamsch Nieuwsblad, 1927-1940’, *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 4 (2001) 90–109, aldaar 100.

⁴³ Frank van Vree, ‘Volksblad voor alle standen: Een redactionele geschiedenis van de Haagsche Courant’, in: Wim Wennekes e.a., *Het lood voorbij: Sijthoff en de Haagsche Courant : geschiedenis van een dagbladbedrijf* (Amsterdam 1998) 57-58.

⁴⁴ Wennekes, ‘Altyt waek saem’. Sijthoff: vier generaties courantiërs’, in: *Het lood voorbij*, 28.

⁴⁵ B. P. Tammeling, *De krant bekeken: de geschiedenis van de dagbladen in Groningen en Drenthe* (Groningen: Nieuwsblad van het Noorden 1988) 83-84, 139.

⁴⁶ Ibid., 138-139.

⁴⁷ Van Vree, ‘Volksblad voor alle standen’, 56.

gedeelte van het lezerspubliek zijn abonnement opzegde.

Alle grote regionale dagbladen hadden abonnementen op verscheidene buitenlandse persbureaus als het Franse Havas en het Duitse Nieuwsbureau (DNB).⁴⁸ Daarom waren met grote regelmaat ook buitenlandse perscommentaren te lezen. Verder hadden deze kranten een grote redactiestaf met buitenlandse correspondenten. Met zekerheid is bekend dat C. de Marees van Swinderen de Berlijnse correspondent voor het *Nieuwsblad van het Noorden* was, omdat zijn naam regelmatig onder zijn artikelen staat. Ook zou hij vanaf 1932 voor de *Haagsche Courant* schrijven.⁴⁹ Henri Blanche-Koelensmid, die in 1933 bij *Het Vaderland* ontslagen werd vanwege zijn nationaalsocialistische sympathieën, zou opvallend genoeg tot 1940 de Berlijnse correspondent voor het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zijn geweest.⁵⁰ Naast correspondenten schreef de redactie zelf ook over Duitsland. De analyse van een correspondent kon daardoor net iets anders zijn dan van een redacteur.

Methode en verantwoording

Het onderzoek bestond uit twee gedeelten. Het eerste deel richtte zich op grote of invloedrijke gebeurtenissen tussen 1933 en 1939.⁵¹ Dat heeft als belangrijkste reden dat op dat soort momenten veel analyses en commentaren over Duitsland gingen. Afhankelijk van het aantal berichten is minimaal een dag en maximaal tien dagen na de gebeurtenis meegenomen. Ook komt het voor dat een week voor de gebeurtenis de kranten al zijn bekeken. Dit onderdeel behelsde het grootste gedeelte van het onderzoek en bestaat gemiddeld uit 232 krantenedities per krant, waarin alle relevante zaken zijn meegenomen.⁵² Het meeste gewicht ligt op de langere artikelen en de redactionele commentaren, omdat in dat soort stukken veruit de meeste analyses over nazi-Duitsland voorkwamen. Belangrijk om te benadrukken is dat de publieke opinie niet meteen vatbaar was voor dat ene stuk dat zorgde voor afschuw of ontzag voor het naziregime, maar juist de herhaling en patronen van artikelen.⁵³

Voor het tweede gedeelte is middels zoektermen een selectie uit een grote

⁴⁸ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 227.

⁴⁹ Stoop, *Niederländische Presse unter Druck*, 412.

⁵⁰ Ibid., 405-406.

⁵¹ Dit is met de zoekterm Duits* gedaan, waardoor woorden als Duitser, Duitse en Duitsland werden meegenomen in de krant. De meeste sleutelmomenten zijn te vinden op pagina 69-70 bij de chronologie.

⁵² Zo komt het voor dat in de *Haagsche Courant* één of twee dagen van de gebeurtenis meer is meegenomen dan in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Maar gemiddeld komt het uit op ruim 230 artikelen per krant.

⁵³ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 264.

verscheidenheid aan artikelen gemaakt die iets zouden toevoegen aan het al bestaande materiaal van de gebeurtenissen.⁵⁴ Een belangrijke reden om ook voor deze aanpak te kiezen, is dat dit de representativiteit van het onderzoek vergroot.⁵⁵ De ‘hoogtijdagen’ zijn weliswaar van belang voor de Duitse agressie of de Jodenvervolgingen, maar zeggen weer weinig over waar het bijvoorbeeld tijdens ‘rustige dagen’ over ging. Zoeken op zoektermen kent overigens wel een nadeel. Digitale kranten zijn door middel van *Optical Character Recognition* in het systeem gezet.⁵⁶ Geregeld is gekozen om de microfilms te digitaliseren en niet de originele kranten, waardoor zoektermen minder nauwkeurig worden opgemerkt in het systeem.⁵⁷

Bronnenkritiek

Kranten waren in de onderzochte periode belangrijke informatiebronnen voor de Nederlandse bevolking. Maar er kleven ook zeker een aantal nadelen aan (regionale) Nederlandse kranten. Misschien wel de belangrijkste is dat de Duitse autoriteiten de Nederlandse regering gaandeweg steeds meer onder druk zetten om de Nederlandse pers in toom te houden.⁵⁸

Dat gebeurde op vele manieren. Zo klaagde Duitsland geregeld bij het Nederlands ministerie van Buitenlandse Zaken om de Nederlandse pers te weerhouden kritiek te uiten op nazi-Duitsland. De nazi's eisten volledige neutraliteit van zowel de Nederlandse regering als de pers. Als dat niet zou gebeuren, dan dreigde de Duitse regering met advertentieboycots voor Duitse bedrijven, handelsboycots, het uitwijzen van journalisten en soms zelfs met militaire ingrijpen.⁵⁹ Bovendien werden journalisten in Berlijn afgeluisterd, geïntimideerd en soms zelfs gemarteld. Niet verwonderlijk slonk het aantal Nederlandse correspondenten snel.⁶⁰ Misschien

⁵⁴ Voor tips om de juiste zoektermen te vinden, zie onder meer: Ewoud Sanders, *Eerste Hulp bij e-Onderzoek voor studenten in de geesteswetenschappen: Slimmer zoeken, slimmer documenteren* (Amsterdam/Den Haag/Leiden 2011) 12-18. M. J. Broersma, ‘Nooit meer bladeren?: Digitale krantenarchieven als bron’, *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 14 (2012) 29–55, aldaar 44.

⁵⁵ Voor het *Nieuwsblad van het Noorden* zijn er 66 artikelen meegenomen, voor de twee andere kranten ruim 120.

⁵⁶ Het archief van de *Haagsche Courant* en het *Nieuwsblad van het Noorden* is te vinden op www.delpher.nl. Het *Rotterdam Nieuwsblad* is beschikbaar in het stadsarchief <https://rjb.x-cago.com//kranten/index.do>

⁵⁷ Huub Wijffjes, ‘Digital Humanities and Media History: A Challenge for Historical Newspaper Research’, *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 20 (2017) 1-14, aldaar 9.

⁵⁸ Stoop, *Niederländische Presse unter Druck*, 450-452.

⁵⁹ Een advertentieboycot tegen de NRC zou alleen al tienduizenden guldens hebben gekost. Elisabeth van Blankenstein, *Dr. M. van Blankenstein: een Nederlands dagbladpladiplomaat 1880-1964* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999) 217-218.

⁶⁰ Binnen een half jaar zouden al veertien correspondenten zijn uitgewezen. Een ander gedeelte hield de eer aan zichzelf. Stoop, *De geheime rapporten van H.J. Noordewier*, 20.

wel het bekendste voorbeeld van het toegeven aan de Duitse druk was het ontslag van de gezaghebbende NRC-journalist Marcus van Blankenstein in 1936.⁶¹ Hij was al jaren een luis in de pels van de Duitse autoriteiten vanwege zijn felle kritiek op het nazisme. Alleen correspondenten die nationaalsocialist waren of die bereid waren om in te binden, mochten blijven.⁶² Correspondent Van Swinderen werd in oktober 1933 door de Gestapo gearresteerd, omdat hij kritiek had geuit op het persbeleid in Duitsland en de hoge nazi Hermann Göring had beledigd.⁶³ Nadat hij een ‘scherpe waarschuwing’ van de Duitse geheime dienst had ontvangen, lieten de Duitsers hem enkele jaren met rust. Maar dat diens arrestatie van invloed was op zijn berichtgeving, is niet onwaarschijnlijk. In hoeverre specifiek de drie regionale kranten in dit onderzoek zelfcensuur toepasten, is lastig te zeggen. Maar dat de Duitse dreiging voor represailles ook van invloed was op de regionale kranten, lijkt zeker.

Dat Duitse persbeleid had blijkbaar effect; zo merken Van Vree en Lutkie op dat na 1936-1937 de kranten over het algemeen terughoudender waren in hun berichtgeving over Duitsland.⁶⁴ Van Vree verbindt hieraan de conclusie dat de inperking van de Nederlandse pers ‘onontkoombaar’ leidde tot een ‘vertroebeling van het beeld’ van het nationaalsocialisme.⁶⁵ Omdat de Duitse bezetter aan het begin van de oorlog relatief veel confrontaties met de Nederlandse kerken en burgerlijke pers vermeed, kregen de Nederlanders daardoor een ander beeld van de soms felle maar selectieve kritiek op het nationaalsocialisme midden en eind jaren dertig. ‘Verwarring en onzekerheid waren het gevolg. Dit gematigde beleid lijkt zo de weg te hebben vrijgemaakt voor allerlei vormen van aanpassing en collaboratie’, stelt Van Vree. De berichtgeving in de Nederlandse pers kon dus gevolgen hebben voor hoe de Nederlander zich tijdens de bezetting opstelde. Deze studie verbindt geen gevolg aan de uiteindelijke conclusies, omdat hard bewijs ontbreekt waarom mensen bepaalde keuzes gemaakt hebben. Naast Duitse druk probeerden de Duitse autoriteiten op aandringen van propagandaminister Goebbels pro-Duitse artikelen aan te leveren, die hoofdzakelijk door de regionale pers soms klakkeloos werden overgenomen.⁶⁶ In het vervolg zal blijken dat de drie dagbladen in dit onderzoek dat ook deden.

Welke correspondent de artikelen schreef, is enerzijds van belang omdat nazi-gezinde

⁶¹ Van Vree, *Nederlandse Pers en Duitsland*, 128-134. Stoop, *Niederländische Presse unter Druck*, 211-232.

⁶² Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 232.

⁶³ Stoop, *Niederländische Presse unter Druck*, 331-333.

⁶⁴ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 297, 328. Lutkie, *De pot en de ketel*, 40.

⁶⁵ Ibid., 355-356.

⁶⁶ G. van Roon, ‘Colijn en Duitsland, 1909-1944’, in: De Bruijn en Langeveld (red.), *Colijn: bouwstenen voor een biografie*, 305. Stoop, *Niederländische Presse unter Druck*, 267.

correspondenten als *Algemeen Handelsblad*-correspondent Max Blokzijl of *Rotterdamsch Nieuwsblad*-correspondent Blanche-Koelensmid aantoonbaar minder kritisch schreven dan wanneer een journalist geen nazisymptieën had.⁶⁷ Anderzijds was de eindredactie verantwoordelijk voor wat er in de krant kwam. Er zijn gevallen bekend dat berichten, afkomstig van nazigezinde correspondenten, zijn geweigerd of aangepast omdat het stuk te pro-Duits was.⁶⁸ Of dat ook is gebeurd bij de drie regionale kranten is niet bekend.

Een laatste opmerking gaat over een mogelijke finalistische houding bij een onderwerp als deze. Tijdgenoten wisten uiteraard niet welk verschrikkelijk lot de Joden te wachten stond. Inmiddels is dat wel bekend, wat kan leiden tot het schrijven naar een bepaalde einduitkomst. Door het materiaal uitgebreid te bestuderen en andere standpunten zeker niet onbenoemd te laten, is het mogelijk geweest om dit finalisme zo beperkt mogelijk te houden.

De thema's en de structuur van deze scriptie, die zowel chronologisch als thematisch verloopt, zien er als volgt uit: van 1933 tot 1935 zal het vooral over de binnenlandse politiek van Duitsland gaan. Daarna besteedden de kranten steeds meer aandacht aan Hitlers buitenlandse politiek. In de drie hoofdstukken staan telkens twee of drie jaren centraal.

⁶⁷ Marcel Broersma, *Beschaafde vooruitgang: de wereld van de Leeuwarder Courant 1752-2002* (Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 2002) 318, 320. Voor Blanche-Koelensmid zal dat blijken uit het onderzoek.

⁶⁸ René Kok, *Max Blokzijl: stem van het nationaal-socialisme* (Amsterdam: Sijthoff 1988), 47.

Gebruikte terminologie

Als dit onderzoek verwijst naar ‘de drie kranten’ of ‘de regionale kranten’, wordt daarmee gerefereerd aan de *Haagsche Courant*, het *Nieuwsblad van het Noorden* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Wanneer naar één van deze kranten wordt verwezen, wordt een onderscheid gemaakt tussen wat enerzijds de redactie berichtte (meestal aangeduid als ‘de krant’) en wat anderzijds de Berlijnse correspondent schreef.

Het Verdrag van Versailles kan ook in de tekst voorbijkomen als ‘het Verdrag’, tenzij anders vermeld.

Hoofdstuk 1: Hitler legt de basis voor zijn dictatuur (1933-34)

‘Dansen op de vulkaan’, zo omschreef de toenmalig Duitse minister van Buitenlandse Zaken Stresemann de toestand van zijn land eind jaren twintig.¹ Duitsland had de jaren ervoor een tweetal verdragen gesloten die de kans op oorlog kleiner maakte.² Maar veruit de belangrijkste stap was Duitslands deelname aan de in 1920 opgerichte Volkenbond. Na een geweldsuitbarsting van ongekende proporties moest dit orgaan zorgen voor een nieuwe wereldorde, waarbij niet langer het nationale maar het internationale belang centraal zou staan. Collectieve veiligheid, ontwapening en internationale samenwerking moesten de belangrijkste pijlers van de Volkenbond worden. Maar Stresemann vergeleek de situatie niet voor niets met een vulkaan. Hij zag de situatie in zijn land als zeer precair door onder meer grootschalig afgesloten Duitse leningen in het buitenland.³ Een economische crisis zou rampzalige gevolgen kunnen hebben, verwachtte hij. Na een periode van hoogconjunctuur zou Duitsland weer terug bij af zijn met een arme en gefrustreerde bevolking.

Voordat dit hoofdstuk de jaren 1933-1934 behandelt, een periode waarin Hitler meer en meer macht naar zich toetrekt, is het noodzakelijk om eerst naar de periode daarvoor te kijken om beter de reacties van de kranten te kunnen begrijpen.

1.1: Duitsland voor de machtsovername

De angst van Stresemann bleek bewaarheid te worden. Die economische crisis kwam er begin jaren dertig met de Grote Depressie. De Duitse economie begon voor 1929 al minder te draaien, maar (de gevolgen van) de Beurskrach zorgde voor een aanzienlijke versnelling van de crisis.⁴ Een domino-effect was het gevolg, waarbij de steen van Duitsland als hardste de grond raakte.⁵ Veel Duitsers werden werkloos, leden honger en zagen de toekomst somber in. De bevolking eiste een sterke leider die de economie weer zou aanjagen en van Duitsland weer een

¹ Ian Kershaw, *To hell and back: Europe, 1914-1949* (London 2015) 150.

² In 1925 sloten Frankrijk, België, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Italië het verdrag van Locarno, dat bestond uit wederzijdse garanties om de westgrens van Duitsland en de demilitarisatie van het Rijnland te erkennen. Een andere overeenkomst, het Briand-Kellogg pact, was de afspraak van landen om een oorlog als onrechtmatig te bestempelen. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 132.

³ Kershaw, *To hell and back*, 150.

⁴ Madelon de Keizer, *Appeasement en aanpassing: het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft, 1936-1942* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij 1984) 59.

⁵ Kershaw, *To hell and back: Europe*, 207.

grootmacht zou maken zoals het voor de Eerste Wereldoorlog was.⁶

Het waren exact deze zaken die Hitler eind jaren twintig aan het Duitse volk beloofde. Na zijn mislukte staatsgreep van 1923 wilde de geboren Oostenrijker ditmaal een legale poging wagen om aan de macht te komen, omdat hij anders bang was dat mensen zich mogelijk tegen hem zouden keren.⁷ Ook zijn toezegging om af te rekenen met het in 1919 gesloten Verdrag van Versailles, dat ingrijpende bepalingen bevatte als gevolg van de verloren oorlog en als een juk om Duitsland hing, zagen veel Duitsers zitten. De belangrijkste bepalingen waren dat Duitsland maximaal 100.000 soldaten mocht hebben en haar kolonies en enkele andere Duitse gebieden moest afstaan. Dat laatste betekende dat Duitsland in totaal tien procent van haar bevolking en ongeveer 13,5 procent aan territorium verloor in vergelijking met de vooroorlogse situatie.⁸ Sommige Duitsers waren daardoor plotseling onderdeel van een ander land geworden. De leider van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) beloofde hen een terugkeer naar het Duitse rijk. In werkelijkheid was dit een alibi, zoals de latere Britse premier Winston Churchill al vroeg opmerkte, om zijn expansiezucht te verdoezelen.⁹

Tabel 1: aantal zetels van de NSDAP en de Duitse communisten bij de verkiezingen.

<i>Partij/jaartal</i>	Dec. 1924	Mei 1928	Sept. 1930	Juli 1932	Nov. 1932
NSDAP	20	12	107	230	196
KPD	20	54	77	89	100

Dat veel Duitsers gecharmeerd waren van Hitler, bleek uit zijn grote verkiezingswinst in 1930. Het succes van de NSDAP was erg afhankelijk van de mate van werkloosheid: toen de werkloosheid in 1932 het dieptepunt had bereikt, haalde de partij de meeste stemmen (tabel1).¹⁰ Dat Duitsland toen zoveel verkiezingen kende, had te maken met een slecht functionerend parlementair stelsel. Na de Eerste Wereldoorlog maakte het land voor het eerst kennis met een democratisch bestel. Door versplintering en uitsluiting van partijen had de regering zelden de steun van een meerderheid, waardoor de kanselier tijdelijk met nooddecreten moest regeren.

⁶ Kershaw, *To hell and back: Europe*, 232.

⁷ D. G. Williamson, *The Third Reich* (Fifth edition.; London ; New York 2018) 26.

⁸ Derek H. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street, 1919-1929* (London 1977), 22-23.

⁹ Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 61.

¹⁰ H. van Capelle, *De Nazi-economie: economie en buitenlandse handel in nationaal-socialistisch Duitsland* (Assen: Van Gorcum 1978) 86.

Afb.1.1: Hitler is zojuist uitgeroepen tot kanselier en spreekt zijn aanhangers toe. Foto: Bundesarchiv Bild, 146-1972-026-11/R. Sennecke/CC-BY-SA 3.0 DE.

Maar door het ontbreken van een meerderheid moest de kanselier vervolgens weer snel aftreden, wat weer tot nieuwe verkiezingen leidde. Hitler moest dus niet alleen zorgen voor Duitslands wedergeboorte, maar ook voor een stabiele politieke situatie in een periode waarin de communistische partij (KPD) evengoed steeds groter werd (tabel 1).

1.2: *'Alsof een clown niet tot grote dingen in staat zou zijn!'*

Op 30 januari 1933 kreeg Hitler waar hij al jaren naar had uitgekeken: het kanselierschap (afb.1.1). De Führer stak niet onder stoelen of banken dat hij voor een autoritair systeem stond, waar overigens een ruime meerderheid van de Duitsers achter stond.¹¹ De *Haagsche Courant* voorspelde daarom een partijdictatuur die zich wellicht op de lange termijn zou doen gelden. Daarbij vielen woorden als 'schrikbeeld' en 'het gevaar van een partijdictatuur'.¹² De Haagse krant vond het dus geen prettig idee als één man of partij alle macht had. Ook verwachtte de

¹¹ Suppan spreekt over driekwart van de Duitse bevolking die achter een autocratie stond. Arnold Suppan, *Hitler - Beneš - Tito: national conflicts, world wars, genocides, expulsions, and divided remembrance in East-Central and Southeastern Europe, 1848-2018* (Wien: Austrian Academy of Sciences 2019) 13.

¹² Haagsche Courant (HC), 30 januari 1933, p.1.

krant dat Hitler hard zou gaan optreden tegen de communisten. Dat laatste had de Duitse dictator al vaak uitgesproken.

De eerste reactie van het *Nieuwsblad van het Noorden* was er één van twijfel. Enerzijds vroeg het zichzelf af of dit geen ‘radeloze sprong in het avontuur’ was ‘met bedenkelijke mogelijkheden’, doelend op een mogelijke dictatuur.¹³ ‘Zal het voor dit land een zegen zijn, zoals dat eenmaal voor Italië [door, TvS] Mussolini’s optreden is geweest?’, vroeg het dagblad zich af.¹⁴ Anderzijds leek de krant enigszins gerustgesteld, omdat er ‘verschillende experts in het kabinet zijn opgenomen’.¹⁵ Sterker nog, de krant schreef vervolgens zelfs dat ‘meer en meer zal blijken dat de rijkskanselier slechts figuur is en Von Papen [vicekanselier, TvS] en Von Hindenburg [rijkspresident, TvS] toch eigenlijk regeren’.¹⁶ Voorlopig voorzag de krant dus nog weinig punten van zorg.

Ook het *Rotterdamsch Nieuwsblad* gaf Hitler mee om van zijn idealen af te zien, omdat de andere coalitiepartijen ‘even hard aan de touwtjes trekken als hijzelf’.¹⁷ Daarom, vermeldde de krant, zou Hitler voorlopig nog de macht moeten delen.¹⁸ Het dagblad had nog weinig negatiefs over de dictator te melden. Wanneer de Amerikaanse *Daily Herald* Hitler vergeleek met een ‘clown die aan politiek doet’, reageerde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* met: ‘Alsof een clown niet tot grote dingen in staat zou zijn! Maar Adolf Hitler is geen clown, ook geen slechte.’¹⁹ De krant maakte zich van de drie duidelijk het minste zorgen.

Ondertussen was de periode van Hitlers machtsovername een tijd van grootschalige botsingen tussen de communisten en de Sturmabteilung (SA), de knokploeg van de NSDAP. Hitler zag het bolsjewisme, aangestuurd vanuit Moskou, als een grote bedreiging voor Duitsland en vreesde voor chaos en een gewelddadige omwenteling. De drie kranten vermeldde dagelijks confrontaties, waar geregeld doden en gewonden vielen.²⁰ ‘De burgeroorlog in het klein duurt in Duitsland nog altijd voort’, zei de *Haagsche Courant* bijvoorbeeld.²¹ De krant voorspelde dat het geweld met de dag erger zou worden.²² Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zei na opnieuw een confrontatie met dodelijke afloop: ‘Het is

¹³ NvhN, 31 januari 1933, p.1; NvhN, 3 februari 1933, p.1

¹⁴ NvhN, 6 maart 1933, p.1.

¹⁵ NvhN, 31 januari 1933, p.1.

¹⁶ NvhN, 6 februari 1933, p.1.

¹⁷ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (RN), 31 januari 1933, p.35. In soortgelijke woorden schreef de krant dit op 5 februari 1933, p.3.

¹⁸ RN, 31 januari 1933, p.35.

¹⁹ RN, 5 februari 1933, p.3.

²⁰ Vele voorbeelden zijn hiervan te geven. Onder meer HC, 3 februari 1933, p.3; RN, 3 februari 1933, p.1.

²¹ HC, 7 februari 1933, p.1

²² HC, 9 februari 1933, p.1.

ondoenlijk iedere dag van alle botsingen met haar verschillende afloop een opsomming te geven.’²³

Die dreiging van een mogelijke bloedige revolutie wilden de nazi’s ook precies voor het voetlicht brengen met de Rijksdagbrand. Via hun nieuwskanalen stuurden ze vele berichten de wereld in die moesten bewijzen dat de communisten de aanstichters van de brand waren. Toen één dag voor de brand de Berlijnse politie het hoofdkwartier van de communistische partij had bezet, namen de drie kranten klakkeloos over wat via het nazipersbureau werd verspreid. Daarin was te lezen dat er ‘belastend materiaal’ was gevonden, waarin sprake zou zijn van een ‘bloedige omwenteling’.²⁴ Ook zouden grote hoeveelheden explosief materiaal zijn aangetroffen. Een link met de Rijksdagbrand was na deze vondst direct gemaakt.

Volgens de *Haagsche Courant* liet de brand de toestand van terreur en verwarring zien. Ook moest er wel een complot op touw zijn gezet vanwege de omvang van de operatie.²⁵ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* vermeldde dat ‘alles waarschijnlijk gecommandeerd is door Moskou.’²⁶ Het gevonden materiaal liet zien ‘welke onmenselijke wrede opstand de marxisten in Duitsland door Moskou gedicteerd was’.²⁷ Ook het *Nieuwsblad van het Noorden* ging volledig mee in de Duitse berichtgeving: ‘Niemand twijfelt er aan of hier is Moskou de brandstichter.’²⁸ De krant was ervan overtuigd dat het gevonden materiaal een ‘bolsjewistische revolutie’ heeft voorkomen.²⁹ Wel viel het de correspondent op dat er nog geen bewijs was geleverd.³⁰ Maar de kans dat de kranten of het lezerspubliek aan een andere schuldigen gedacht hadden, leek zeer klein.³¹ De vraag is of ze niet meer ontzag kregen voor de nazi’s, omdat het naziregime het communisme een halt toeriep.³² De arrestaties of de strijd tegen het

²³ RN, 3 februari 1933, p.1.

²⁴ HC, 27 februari 1933, p.2. NvhN, 27 februari 1933, p.1; RN, 27 februari 1933, p.1.

²⁵ HC, 28 februari 1933, p.1.

²⁶ RN, 4 maart 1933, p.3.

²⁷ RN, 4 maart 1933, p.3.

²⁸ NvhN, 28 februari 1933, p.1.

²⁹ NvhN, 28 februari 1933, p.13.

³⁰ NvhN 2 maart 1933, p.1.

³¹ In de buitenlandse commentaren stonden tussen de buitenlandse perscommentaren enkele, met name linkse, kranten die de nazi’s verantwoordelijk hielden voor de brand. Zie bijv.: NvhN, 19 juli 1933, p.1; RN, 17 maart 1933, p.2; RN, 28 april 1933, p.1.

³² Een meerderheid van de historici is van mening dat de communisten verantwoordelijk waren voor de brand. Wel is er onduidelijkheid hoeveel personen er bij de brand betrokken waren. Zie bijvoorbeeld Benjamin Hett die uitgebreid ingaat op eerder gepubliceerde studies over de brand. Benjamin Carter Hett, *Burning the Reichstag: an investigation into the Third Reich's enduring mystery* ([Reprinted edition]; New York, NY: Oxford University Press 2014) 309-327.

communisme werden door de kranten niet veroordeeld.³³ Wel zetten ze vraagtekens bij de arrestaties van Duitse sociaaldemocraten.³⁴ Volgens de nazi's konden alleen via drastische inperking van de grondrechten de communistische terreur worden gestopt.

In de weken en maanden na Hitlers machtsovername vermeldde het *Nieuwsblad van het Noorden* dat de 'dictatoriale vloedgolf niet te stuiten' was.³⁵ Na de uitschakeling van de communisten wees de krant op de inperking van de persvrijheid en de groeiende macht voor de centrale regering, wat ten koste ging van de deelstaten. Ook brachten de nazi's in mei tot en met juli 1933 de machtige vakbonden onder controle en werden politieke partijen verboden.³⁶ De twee andere kranten ontging deze greep naar meer macht evenmin.³⁷ 'Er is geen tak van dienst, bedrijf of particulier leven meer over of het is thans Hitleriaans van organisatie of bedoeling geworden', schreef het *Rotterdamsch Nieuwsblad*.³⁸

Maar de vraag is hoe de kranten tegen die naderende partijdictatuur aankeken. De kranten hinkten hierover enigszins op twee gedachten. Enerzijds constateerden ze een zeker gevaar en een bepaalde onzekerheid, omdat het volk overgeleverd kon zijn aan iemand met verkeerde intenties. De kranten gebruikten voor deze staatsvorm bijvoorbeeld het woord 'experiment', omdat Duitsland niet bekend was met deze staatsvorm.³⁹ Anderzijds kan een experiment ook goed uitpakken, zoals het *Nieuwsblad van het Noorden* eerder al schreef en toen verwees naar Mussolini's Italië. De stroperigheid van vele politieke partijen in de Weimarrepubliek had immers ook weinig opgeleverd, moeten de drie kranten ongeveer gedacht hebben. De correspondent van het *Nieuwsblad van het Noorden* zei bijvoorbeeld dat een democratie niet paste in de 'Duitse volksziel'.⁴⁰ Ook zag hij in het maken van een Duitse eenheid juist enige noodzaak, omdat de onenigheid tussen de Duitse deelstaten erg groot was.⁴¹ Dat Hitler meer macht kreeg, leek de krant dus juist te steunen. De andere kranten waren niet

³³ Dat Nederland weinig had met communisme, had een aantal oorzaken. Volgens Kershaw was dat onder meer te danken aan horrorverhalen uit de Sovjet-Unie en de antisocialistische pers in veel 'rechtse' landen als Nederland. Met name het antiklerikale karakter en een mogelijke chaos na een revolutie zagen weinig Nederlanders zitten. Het sentiment dat Nederlandse kranten erg negatief tegenover het communisme stonden, heeft Lutkie overtuigend aangetoond in zijn onderzoek. Zie: Kershaw, *To hell and back*, 297. Lutkie, *De pot en de ketel*, 38, 198-201.

³⁴ HC, 28 februari 1933, p.1; NvhN, 28 februari 1933, p.1; Het RN zei hier verder niets over.

³⁵ NvhN, 22 maart 1933, p.1.

³⁶ HC, 15 juli 1933, p.9. NvhN, 14 juli 1933, p.1. RN, 15 juli 1933, p.5.

³⁷ RN, 13 maart 1933, p.1. HC, 21 maart 1933, p.1.

³⁸ RN, 6 mei 1933, p.4.

³⁹ Zie bijv.: RN, 5 februari 1933, p.3; NvhN, 6 maart 1933, p.1; NvhN, 10 maart 1933, p.1.

⁴⁰ NvhN, 23 maart 1933, p.1.

⁴¹ NvhN, 12 april 1933, p.1. Op 1 juli 1933 zei de krant: 'Over alle linies [is, TvS] de dictatuur de enige oplossing der eeuwige verdeeldheid in de wereld. Helaas!'

zo expliciet in hun oordeel. Wel was terloops te lezen dat Nederland niet op zo'n staatsvorm zat te wachten. Zo schreef de correspondent van de *Haagsche Courant* dat 'wij niet in het succes geloven', maar het Duitsland wel gunden.⁴² Ook het *Nieuwsblad van het Noorden* vermeldde dat Nederland daar 'niet mee te maken wil hebben'.⁴³

Medio oktober van dat jaar gebeurde er iets waarmee Hitler de wereld niet alleen overrompelde maar vooral teleurstelde: het Derde Rijk stapte uit de Volkenbond. De dictator verdedigde dit door te stellen dat Duitsland niet gelijk behandeld werd.⁴⁴ Volgens Hitler had Duitsland zich aan alle afspraken in het Verdrag van Versailles gehouden, maar vertikten andere landen het om te ontwapenen. Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zei eerder al die ontevredenheid goed te kunnen begrijpen.⁴⁵ De krant keurde echter wel de 'bruuske' wijze van Duitslands optreden uit de Volkenbond af, omdat de onderhandelingen nog bezig waren.⁴⁶ Het *Nieuwsblad van het Noorden* schreef dat enerzijds 'de ernst van het ogenblik niet moet worden weggepraat'. Anderzijds waren er ook 'bezadigder beschouwingen' die niet zo'n somber perspectief gaven.⁴⁷ Zo was er nog een bezinningsperiode van twee jaar. Maar nadat het Duitse volk de uittreding via een volksstemming had goedgekeurd, schreef de krant: 'Direct oorlogsgevaar is er niet, dat bestaat slechts in de brein der vijanden van de nazi's. Maar de politieke spanning in Europa wordt wel weer aanzienlijk verhoogd.'⁴⁸ De *Haagsche Courant* vroeg zich alleen af of Duitsland na deze stap wilde gaan herbewapenen.⁴⁹

1.3: De eerste anti-Joodse maatregelen afgekondigd

Hitlers boek *Mein Kampf* was er klip en klaar over: Joden waren in zijn Duitsland niet welkom. Zij waren in zijn ogen een minderwaardig ras, dat niet kon samengaan met het superieure Arische ras. Hitler geloofde dat de Joden een complot beraamden om het sterkere Arische ras weg te werken en op die manier aan de macht te komen in Duitsland. Volgens hem hadden de communisten en de Joden dat al geprobeerd tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Bij een nieuwe wereldoorlog zouden beide groepen opnieuw een revolutie tegen Duitsland ontketenen,

⁴² HC, 9 mei 1934, p.13.

⁴³ NvhN, 22 juli 1933, p.5.

⁴⁴ Zie onder meer, HC, 16 oktober 1933, p.1-2. NvhN, 16 oktober 1933, p.17-18.

⁴⁵ RN, 26 maart 1933, p.3.

⁴⁶ RN, 21 oktober 1933, p.3.

⁴⁷ NvhN, 16 oktober 1933, p.1.

⁴⁸ NvhN, 13 november 1933, p.1.

⁴⁹ HC, 16 oktober 1933, p.1-2.

was zijn angst.⁵⁰ Maar tegelijk wist hij dat mensen nog niet klaar waren voor het gebruik van grootschalig geweld tegen Joden. Het was daarom ook niet vreemd dat Hitler zich na de machtsovername nog weinig uitsprak over Joden, omdat dat anders voor de nodige onrust zou zorgen.⁵¹ Daarom hanteerde de naziregering een strategie van geleidelijke degradatie met segregatie tot gevolg.⁵² Dan zullen de Joden vanzelf wel uit Duitsland verdwijnen, was de achterliggende gedachte.

In maart 1933 sijpelden steeds meer berichten naar buiten van verontwaardigde buitenlandse parlementsleden of (Joodse) organisaties, die melding maakten van Jodenvervolgingen in Duitsland.⁵³ Ook Nederlandse protesten van onder meer de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij en Joodse organisaties waren te lezen in de drie kranten.⁵⁴ Dat deze berichten over de Jodenvervolgingen een zekere impact hadden op Nederland, kwam naar voren bij de rubriek Ingezonden stukken waar polemieken begonnen te ontstaan. Enerzijds waren er lezers die zeiden dat iedereen ‘hoffelijk’ in Duitsland werd ontvangen en dat Joden ‘met geen haar gekrenkt’ werden.⁵⁵ Het *Nieuwsblad van het Noorden* voegde daar zelf nog aan toe dat het dagelijks vele brieven van Duitsers (zowel Joden als niet-Joden) ontving ‘die ons komen verzekeren dat van alle gruwelverhalen die over Duitsland worden gemeld niets waar is’.⁵⁶ Anderzijds bevestigden lezers van de krant wel degelijk dat Joden vervolgd werden.⁵⁷ ‘Verlaten momenteel duizenden Joden uit plezier hun heimat?’, vroeg een briefschrijver zich retorisch af.⁵⁸

Eind maart namen de berichten over Jodenvervolgingen zodanig toe, dat Duitsland zelfs toegaf dat het voorkwam.⁵⁹ Naziminister Hermann Göring sprak over ‘betreurenswaardige incidenten’, maar hij verzekerde dat de Duitse regering nooit de Jodenvervolgingen zou accepteren.⁶⁰ De *Haagsche Courant* vroeg zich af: ‘Hebben de rijkskanselier en de andere naziministers hun volgelingen nog voldoende in de hand, dat zij alle verdere uitspattingen

⁵⁰ Hayes *Why?*, 63.

⁵¹ Bart van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’: gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam: Boom 2012) 25.

⁵² Hayes, *Why?*, 73. Het doden van Joden was dus nadrukkelijk nog niet het plan.

⁵³ Slechts enkele voorbeelden zijn: RN, 9 maart 1933, p.1; RN 10 maart 1933, p.1-2; NvhN, 10 maart 1933, p.1; NvhN, 13 maart 1933, p.1. HC, 23 maart 1933, p.2, p.21.

⁵⁴ HC, 20 maart 1933, p.21; HC, 31 maart, p.9; HC, 31 maart, p.9. NvhN, 31 maart, p.1; NvhN, 31 maart, p.1.

⁵⁵ RN, 10 maart 1933, p.10. RN, 13 maart 1933, p.9, 22. NvhN, 4 april 1933, p.17.

⁵⁶ NvhN, 1 april 1933, p.1. Een paar dagen later publiceerde de krant zo’n brief, waarin de schrijver de gruweldaden ‘verzinsels’ noemde met als boodschap: ‘*Es ist nicht wahr!*’, zie NvhN, 4 april 1933, p.17.

⁵⁷ RN, 13 maart 1933, p.10.

⁵⁸ NvhN, 6 april 1933, p.14.

⁵⁹ Bijv.: HC, 27 maart, p.1.

⁶⁰ RN, 27 maart 1933, p.1. NvhN, 27 maart 1933, p.5.

kunnen beletten?’⁶¹ De Berlijnse correspondent van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* begon de excessen zelfs te verdedigen. Hij stelde dat na het onschadelijk maken van het socialisme en de ‘bestaande corruptie van 14 jaar socialistisch bewind’ het onvermijdelijk is dat ‘hier en daar uitspattingen voorkomen’. Volgens hem verliep de omwenteling van 1933 ‘heel wat waardiger’ dan de socialistische omwenteling van 1918.⁶² Het *Nieuwsblad van het Noorden* vond eveneens dat wat betreft de Jodenvervolgingen ‘men zich aan sterke overdrijvingen schuldig heeft gemaakt’ en dat elke omwenteling met excessen gepaard gaat.⁶³ Tegelijk vond de krant de grote verontwaardiging over de Jodenvervolgingen ‘terecht’ en vermeldde het de ‘ergernis over zoveel kwaad en leed niet te kunnen verbergen’.⁶⁴ De krant gaf de Duitse regering daar deels de schuld van, omdat zij de vernederingen van de Joden ‘niet zonder leedvermaak’ straffeloos toeliet. Toen de SA bij Joodse warenhuizen spreekkoren zongen, schreef de krant: ‘Hier wordt met vuur gespeeld.’⁶⁵ Maar het dagblad geloofde dat de Duitse regering op tijd tot bezinning zou komen.⁶⁶ Volgens de krant waren het hoofdzakelijk particulieren, zoals huurders, die Joden mishandelden.

Daarentegen gaven het *Nieuwsblad van het Noorden* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* ook ruimte aan berichten die de Duitse regering juist steunden. Zo kwamen vertegenwoordigers van de nationaal Duitse Joden (een organisatie die streed voor de assimilatie van het Joodse ras in Duitsland), de buitenlandse pers en de Evangelische kerk aan het woord, die van mening waren dat de regering adequaat genoeg optrad om de rust te herstellen.⁶⁷ Waarom de kranten deze berichten publiceerden, is niet geheel duidelijk. Mogelijk wilden de dagbladen alle kanten van het verhaal belichten. Maar dat zulke tegenstrijdige berichten in de dagbladen verschenen, zou zomaar gezorgd kunnen hebben dat het lezerspubliek de rol van de naziregering jegens de Joden nog maar moeilijk kon duiden.

Het zorgde in ieder geval voor zichtbare verwarring bij de regionale kranten. ‘De berichten, welke ons dienaangaande uit Duitsland geworden, zijn echter zo tegenstrijdig dat het voor buitenstaanders niet mogelijk is een gefundeerd oordeel daarover te vellen’, aldus het *Rotterdamsch Nieuwsblad*.⁶⁸ Ook het *Nieuwsblad van het Noorden* vroeg zich af wat er van de

⁶¹ HC, 25 maart, p.9.

⁶² RN, 11 maart 1933, p.5.

⁶³ NvhN, 22 maart 1933, p.1.

⁶⁴ NvhN, 27 maart 1933, p.1; NvhN, 22 maart 1933, p.1.

⁶⁵ NvhN, 10 maart 1933, p.1.

⁶⁶ NvhN, 27 maart 1933, p.1.

⁶⁷ NvhN, 28 maart 1933, p.1. RN, 28 maart 1933, p.1.

⁶⁸ RN, 1 april 1933, p.1.

berichtgeving waar was.⁶⁹ Zulke berichten zorgden vermoedelijk zowel bij het lezerspubliek als bij de kranten zelf ook voor onduidelijkheid op welke schaal de Jodenvervolgingen precies plaatsvonden.

Doordat buitenlandse media bleven doorgaan over de Jodenvervolgingen in Duitsland en er zelfs landen overgingen tot een Duitse goederenboycot, besloten de nazi's op 1 april tot een boycot voor Joodse winkels (afb.1.2). Dit moest dienen als vergelding voor de buitenlandse protesten.⁷⁰ Maar de nazi's schrapten de boycot al na één dag, omdat niet alleen het buitenland maar ook de Duitsers zelf zich fel verzetten tegen de actie.⁷¹

Op die boycot werd verschillend gereageerd. De *Haagsche Courant* schreef alleen dat het zowel de Joodse boycot als de boycot van Duitse goederen niet steunde, omdat dat niet in het belang van de Duitse Joden was.⁷² Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* was ervan overtuigd dat niet de Duitse regering, maar 'het lichaam waarop zij steunt' verantwoordelijk was voor de Jodenboycot.⁷³ Daarmee werd vermoedelijk de SA bedoeld. Bovendien zag de krant geen grote vluchtelingenstromen in de buurlanden, wat een bevestiging was voor de 'betreurenswaardige incidentele uitpattingen'.⁷⁴ De correspondent van de krant steunde de Jodenboycot en vond dit 'verklaarbaar' als gevolg van de 'buitenlandse propaganda'.⁷⁵ Het *Nieuwsblad van het Noorden* beschouwde de toekomst voor Duitse Joden als 'zeer ernstig'.⁷⁶ De correspondent, die zag dat het Duitse publiek de boycot grotendeels afkeurde, vond het treurigste dat duizenden nazi-aanhangers juist genoten van de 'openbare vermakelijkheid' van de boycot.⁷⁷ Waar deze krant maar weinig begrip voor de boycot kon opbrengen, hield zoals vermeld de *Haagsche Courant* zich vooral op de vlakte. Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* begreep de boycot wel.

Een week later kondigden de nazi's de 'Wet voor het herstel van de professionele ambtenarij' af. Dat hield in dat Joden gezuiverd werden van overheidsfuncties. Het ging onder meer om onderwijzers, artsen en advocaten. Ook kwam er een numerus fixus voor Joodse

⁶⁹ NvhN, 27 maart 1933, p.5.

⁷⁰ Hayes, *Why?*, 76.

⁷¹ Van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot'*, 25. Dit was uiteraard niet in de kranten te lezen. De reden dat de Duitse regering al na één dag stopte met de boycot, was volgens propagandaminister Goebbels omdat de 'gruwel-hetze' in het buitenland al was afgenomen. Zie bijv.: HC, 1 april 1933, p.1.

⁷² HC, 1 april 1933, p.25.

⁷³ RN, 1 april 1933, p.3.

⁷⁴ RN, 1 april 1933, p.3.

⁷⁵ RN, 1 april 1933, p.5.

⁷⁶ NvhN, 1 april 1933, p.1.

⁷⁷ NvhN, 5 april 1933, p.5.

Afb.1.2: 'Koop niet bij Joden!', is op het plakkaat te lezen. SA-leden kijken toe op de nazi-boycot. Foto: Bundesarchiv Bild 102-14468/Georg Pahl/CC-BY-SA 3.0

studenten op de universiteit.⁷⁸ De Duitse regering vond dat de Joden te overheersend waren op hogere maatschappelijke posities. Deze wet moest die scheve verhouding weer rechttrekken.

De Jodenwetten konden maar op weinig negatieve kritiek van de drie kranten rekenen. De *Haagsche Courant* nam klakkeloos een bericht over van het nazipropagandakanaal, waarin de vereniging van artsen sprak over een wanverhouding tussen Joden en Duitsers. Daaruit bleek dat 'corruptie aan de orde van de dag was', waarmee werd gesuggereerd dat Joodse artsen schuldig waren aan die corruptie.⁷⁹ Hetzelfde gebeurde met een bericht over de vele corruptie in de academische beroepen. Zelf gaf de *Haagsche Courant* geen duidelijk standpunt.⁸⁰ Dat de krant op de vlakte bleef, was niet voor het eerst. Of de krant dacht dat kritiek kon leiden tot

⁷⁸ Uitzonderingen golden voor Duitse Joden die al voor 1914 de functie hadden of als je in het Duitse leger had gediend.

⁷⁹ HC, 8 april 1933, p.9.

⁸⁰ Toen de correspondent van de *Haagsche Courant* ruim een jaar later terugblikte op het Jodenvraagstuk van de laatste anderhalf jaar, benadrukte hij dat de behandeling van Duitse Joden door het naziregime niet goed te praten viel. Maar vervolgens relativeerde hij deze uitspraak weer. Zo vonden ook vooraanstaande Duitse Joden dat het percentage Joden in een reeks beroepen te groot was geworden 'dat daardoor het sterker worden van anti-Joodse bewegingen onvermijdelijk werd'. Ook beschreef de correspondent hoe er nog genoeg 'kapitaalkrachtige' Joden in Berlijn waren die in dure auto's reden en aten in luxe restaurants. Dit soort artikelen bevorderde niet de ernst van hoe slecht het met Joden gesteld was. HC, 1 mei 1934, p.13.

Duitse escalatie, is niet duidelijk.⁸¹

Het *Nieuwsblad van het Noorden* onthield zich ook van commentaar, maar het gaf bijvoorbeeld wel ruimte aan een artikel van een Britse krant. Daarin was de boodschap dat veel vooraanstaande Joodse artsen en advocaten zelfmoord pleegden.⁸² Dat het dagblad hier aandacht aan besteedde en de andere twee kranten niet, zegt indirect iets over hoe treurig de krant de situatie toch vond. Dat is ook in lijn met hoe het eerder reageerde op de Jodenvervolgingen.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* erkende dat het percentage Joden in academische beroepen aanzienlijk hoger was dan van Duitse niet-Joden.⁸³ Wanneer de krant een blik wierp in het Berlijnse telefoonboek om te achterhalen hoeveel Joodse advocaten er waren, zei het: 'Inderdaad bewijst zulk een blik nog eens wat men wel wist maar zich misschien toch niet zo duidelijk bewust was dat de advocatenstand letterlijk door de Joden wordt beheerst.'⁸⁴ Om hieruit direct te concluderen dat de krant begrip had om de scheve verhouding te doorbreken, gaat wat ver. Maar het dagblad deed er in ieder geval niets aan om kenbaar te maken dat dit niets uit hoorde te maken. De correspondent vond specifiek het ontslag van Joodse rechters niet te begrijpen, omdat dat niet verenigbaar was met een beschaafde wereld.⁸⁵

Overigens ontbraken waarschuwingen voor de Duitse Joden in de kranten niet. Zo deden de kranten weleens verslag van protestbijeenkomsten, waar (Joodse) sprekers soms duidelijke waarschuwingen voor de toekomst bevatten. Zo was één spreker er bijvoorbeeld van overtuigd dat het radicalisme onder de Duitse bevolking jegens de Joden alleen maar zou toenemen.⁸⁶ De voorzitter van de Zionistenbond sprak zelfs al over 'de vernietiging van het Joodse ras'.⁸⁷ Maar dit betroffen toch vooral korte stukjes, soms verscholen achterin de krant.⁸⁸ Enkele duizenden

⁸¹ Hitler droeg overigens wel uit dat bij kritiek vanuit de pers de situatie zeker niet zou verbeteren. Zie bijv.: RN, 30 maart 1933, p.1.

⁸² NvhN, 8 april 1933, p.2.

⁸³ RN, 28 maart 1933, p.1.

⁸⁴ RN, 4 april 1933, p.1.

⁸⁵ RN, 1 april 1933, p.5.

⁸⁶ RN, 10 april 1933, p.25.

⁸⁷ HC, 9 april 1933, p.29.

⁸⁸ Volgens Schuurisma ontbrak het in Nederland weliswaar aan een gewelddadig antisemitisme, maar was er wel sprake van een 'afkerige en neerbuigende houding ten aanzien van Joden'. Met name onder conservatieve kringen leefde dat gevoel sterk, omdat zij Joden te geseculariseerd vonden. Rolf Schuurisma, *Jaren van opgang: Nederland 1900-1930* (Amsterdam 2000) 142; G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 233-234.

Duitse Joden vonden het na de invoering van deze wetten al te heet onder de voeten worden en vluchtten naar Nederland.⁸⁹

1.4: Hitler wordt alleenheerser van Duitsland

Het jaar 1934 stond in het teken van Hitlers versteviging van de macht. Eind juni kwam die versteviging met wat later de geschiedenis is ingegaan als de Nacht van de Lange Messen. De nazitop vreesde dat de populaire SA-leider Ernst Röhm met zijn grote aanhang de positie van Hitler in gevaar zou kunnen brengen. Daarom besloten enkele nazikopstukken om de SA-top uit te schakelen. Om te voorkomen dat de SA zich van de nazitop zou afkeren, bracht de Duitse pers de aanval naar buiten alsof het een staatsgreep van de SA was en de nazitop uit noodweer had gehandeld.⁹⁰ Hierbij werden naast de SA-leiding ook (mogelijke) tegenstanders van het naziregime uit de weg geruimd. Hoeveel doden er precies zijn gevallen, is nooit opgehelderd. Hitler sprak over 77 doden, maar er zouden zelfs bewijzen zijn dat het er meer dan 400 waren.⁹¹

Dit zijn de feiten die tegenwoordig als vaststaand worden aangenomen. Toentertijd deed het nazipersbureau er alles aan om de buitenwereld te overtuigen dat er sprake was van een door Röhm geïnitieerde staatsgreep, vermoedelijk om te voorkomen dat de publieke opinie zich tegen Duitsland zou keren.⁹² Doordat de nazipersdienst maar mondjesmaat veelal onjuiste informatie over de staatsgreep deelde, tierden de geruchten in de drie kranten welig.⁹³ Die geruchten waren voor de nazi's juist van belang, omdat dat afleidde van wat er werkelijk gebeurd was.⁹⁴ Zolang niets bewezen was, zou de publieke opinie minder hevig reageren.

De *Haagsche Courant* twijfelde enerzijds sterk aan de officiële lezing, maar merkte ook

⁸⁹ Corrie Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland, 1938-1940: documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname* (Kampen: Kok 1990) 8.

⁹⁰ Lutkie, *De pot en de ketel*, 264.

⁹¹ Williamson, *The Third Reich*, 36.

⁹² Zie bijv.: HC, 2 juli 1934, p.1, waarin het persbureau beweerde dat het complot al maanden bezig was.

⁹³ Vele voorbeelden: HC, 2 juli 1934, p.21; HC, 3 juli 1934, p.9; HC, 4 juli 1934, p.2. HC, 6 juli 1934, p.1. NvhN, 2 juli 1934, p.3; NvhN, 2 juli 1934, p.6. NvhN, 3 juli 1934, p.1. NvhN, 4 juli 1934, p.5; NvhN, 5 juli 1934, p.1/3; NvhN, 6 juli 1934, p.1; NvhN, 2 juli 1934, p.27. RN 6 juli 1934, p.1.

⁹⁴ Correspondent Van Swinderen sprak meerdere malen over de vele leugens van buitenlandse kranten die berichtten over Duitsland. Ook de correspondent van het RN klaagde over de vele valse berichten in de buitenlandse pers. Maar zulke opmerkingen speelden de nazi's alleen maar in de kaart, omdat het lezerspubliek aan het buitenlandse nieuws zou kunnen beginnen te twijfelen. Zie bijv.: NvhN, 6 juli 1934, p.13; NvhN, 28 november 1934, p.17; NvhN, 12 januari 1935, p.19; NvhN, 22 maart 1935, p.13; NvhN, 11 juli 1934, p.13; RN, 18 augustus 1934, p.3.

op dat er onrust heerste binnen de SA.⁹⁵ De correspondent zag eveneens dat onder Röhm eerder al ‘klieken van ziekelijke fantasten, samenzweerders en twijfelachtige karakters’ waren ontstaan.⁹⁶ Maar het vroeg zich ook af: ‘Moet het complotverhaal slechts als voorwendsel dienst doen om Hitler de kans te geven zich van gevaarlijke tegenstanders te ontdoen?’⁹⁷ Mogelijk geloofde de krant dat er wel een kern van waarheid in zat, maar had het liever hard bewijs willen zien.

Het *Nieuwsblad van het Noorden* aarzelde daarentegen niet en prees Hitler voor zijn getoonde moed om ‘de kanker radicaal aan te pakken’, doelend op de rotte plekken binnen de SA.⁹⁸ Ook vermeldde de krant al wekenlang te weten dat er iets broeide.⁹⁹ De correspondent bevestigde dat nogmaals door behoorlijk af te geven op Röhm: ‘Wat heeft deze man bezielde, welke motieven hebben hem gedreven verraad te plegen en zich te keren tegen de man [Hitler, TvS] die hem zijn volle vertrouwen schonk’.¹⁰⁰ Ook loofde hij de aanpak van de dictator.¹⁰¹ Dit was precies hoe de propagandadienst het wilde zien.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zag evengoed in Röhm een persoon die ‘verkeerde dingen uithaalde’.¹⁰² Maar de krant zette wel grote vraagtekens bij andere doodgeschoten personen en vroeg zich af: ‘Waar blijven de bewijzen?’

Maar ondanks een aantal kanttekeningen waren de drie regionale kranten er niet van overtuigd dat de putsch verzonnen was.¹⁰³ Impliciet lieten de regionale kranten merken het ingrijpen noodzakelijk te achten. Maar in plaats van een bloedbad prefereerden de kranten een rechtszaak om te achterhalen wat er van het verhaal klopte.

Ondanks dat Hitler al veel macht had, had hij nog steeds te maken met rijkspresident Von Hindenburg. Daar kwam begin augustus 1934 een einde aan toen de 86-jarige president overleed. Hitler regelde meteen dat hij zowel kanselier als president werd. In de praktijk betekende dat bijvoorbeeld dat Hitler nu ook opperbevelhebber van het Duitse leger was, waarmee zijn dictatuur volledig gevestigd was. De correspondent van de *Haagsche Courant* schreef dat de rechtsstaat in Duitsland dood was en de grondwet ‘als een vodge papier in de

⁹⁵ HC, 2 juli 1934, p.1.

⁹⁶ HC, 4 juli 1934, p.2.

⁹⁷ HC, 2 juli 1934, p.1.

⁹⁸ NvhN, 3 juli 1934, p.1.

⁹⁹ NvhN, 2 juli 1934, p.1.

¹⁰⁰ NvhN, 3 juli 1934, p.5.

¹⁰¹ Theo Lutkie behandelt deze gebeurtenis ook en noemt het oordeel van de krant ‘gematigd positief’. Lutkie, *De pot en de ketel*, 266.

¹⁰² RN, 2 juli 1934, p.1.

¹⁰³ Dit was bijvoorbeeld wel het geval bij de NRC. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 307.

hoek is geworpen'.¹⁰⁴ 'Een enkele man is staatshoofd, regering, parlement, pers, leger, volk en staat tegelijk', aldus de auteur. Hij was bang dat een ondoordachtheid tot een ramp zou kunnen leiden. 'Er is voor ons reden om aan te nemen dat deze Adolf Hitler ondanks alles een eerlijk man, een gloeiend patriot en een nobel karakter is. En toch voelen we, met talloze Duitsers, de toespitsing van het ogenblik als een obsessie, een nachtmerrie, een internationale bedreiging.' Dat deze zin zo tegenstrijdig is, geeft aan dat de correspondent twijfelde over wat hij van een man met zoveel macht moest vinden.

Ook het *Nieuwsblad van het Noorden* aarzelde hoe Hitler zich na Hindenburgs dood zou gaan opstellen.¹⁰⁵ De correspondent zag bij veel mensen onzekerheid en angst, omdat de rem verdwenen was en niemand Hitler meer kon doen stoppen.¹⁰⁶ 'Maar de grote vraag is deze: of die onbeperkte macht een zegen is, eerstens van Duitsland en tweedens van de wereld.'¹⁰⁷ Nog steeds waardeerde de correspondent 'deze alleszins merkwaardige' figuur Hitler, omdat hij toegaf zelf ook fouten te maken en om zijn 'nog steeds niet verminderde bescheidenheid.'¹⁰⁸ De journalist maakte zich voor de wereld nog geen zorgen, omdat hij de buitenlandse politiek van Duitsland 'in zekere zin zeer goed te billijken' vond. Daarmee bedoelde hij dat Duitsland geen tweederangs mogendheid meer was en het land het Verdrag van Versailles weer ongedaan wilde maken. Hitler onderstreepte telkens zijn vredeswil en volgens de correspondent 'is er geen enkele reden om aan de rijkskanseliers woorden te twijfelen'.¹⁰⁹ De krant bleef net als bij de *Haagsche Courant* opvallend genoeg weinig negatieve kritiek op Hitler geven. Of beide dagbladen bang waren voor Duitse maatregelen of dat de kranten dit oprecht dachten, is niet duidelijk.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* constateerde eveneens dat de enige rem voor 'politiek extremisme' was verdwenen en noemde Hitlers macht 'duizelingwekkend'.¹¹⁰ Het dagblad voorspelde dat het overlijden van Von Hindenburg nog 'grote gevolgen met zich mee kan brengen'. Welke gevolgen de krant precies bedoelde, werd niet vermeld.

Samenvattend kan de houding van de drie kranten jegens het Derde Rijk in de eerste twee jaren na Hitlers machtsovername worden getypeerd als weinig paniekerig. De regionale kranten prezen het aanpakken van de 'door Moskou aangevoerde communisten'. Waar de *New York*

¹⁰⁴ HC, 8 augustus 1934, p.9.

¹⁰⁵ NvhN, 2 augustus 1934, p.1.

¹⁰⁶ NvhN, 4 augustus 1934, p.1.

¹⁰⁷ NvhN, 7 augustus 1934, p.1.

¹⁰⁸ NvhN, 20 augustus 1934, p.1.

¹⁰⁹ NvhN, 28 november 1934, p.17.

¹¹⁰ RN, 2 augustus 1934, p.1; RN, 4 augustus 1934, p.3.

Times in mei 1933 al sprak over een mogelijke catastrofe in Europa, was daar in de drie regionale kranten nog geen sprake van.¹¹¹ Het bleef vooral bij de mogelijkheid dat Duitsland weleens zou gaan herbewapenen, omdat Hitler na 1934 zowel geen tegengas meer ontving als aankondigde van het Derde Rijk weer een machtige natie te maken. Ook leken de nazi's in deze jaren de vruchten geplukt te hebben van het scheppen van verwarring. Zo was de Nacht van de Lange Messen een goed voorbeeld van waartoe de nazi's in staat waren. Als deze gebeurtenis toen zou zijn opgeschreven met de feiten die tegenwoordig bekend zijn, zou dat een heel ander beeld hebben gegeven. Doordat feiten niet of in zeer beperkte mate bekend waren, bleef het slechts bij geruchten. Het gevolg: een positiever beeld van de nazi's.

Wat betreft de Jodenvervolgingen werd de rijksregering nog niet direct in verband gebracht met de gewelddadigheden op Joden. Het leken vooral nog enkele excessen te zijn van radicale SA-leden. De eerste Jodenwetten waren voor de regionale kranten weinig reden om fel van leer te gaan. Alleen het *Nieuwsblad van het Noorden* toonde enige empathie voor het lot van de Joden. Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* was tot nu toe het meest positief over nazi-Duitsland. De *Haagsche Courant* hield zich het meest op de vlakte.

¹¹¹ A. F. Manning, *Buitenlandse reacties op de Machtübernahme* (Nijmegen: Dekker & Van de Vegt 1962) 5.

Hoofdstuk 2: Hitler verscheurt het Verdrag van Versailles (1935-37)

‘Dit is geen vredesverdrag maar een twintigjarige wapenstilstand’, zo omschreef een Franse diplomaat in 1919 het net gesloten Verdrag van Versailles.¹ Hij was niet de enige die de bepalingen in het Verdrag buitenproportioneel vond. Ook de bevolking en de pers in Nederland vonden de gemaakte afspraken onbillijk.² In plaats van dat de ‘Vrede van Versailles’ de bedoelde rust en verlichting in Europa zou brengen, versterkten deze vredesafspraken juist de angst voor een nieuwe oorlog, die nog verwoestender en dodelijker zou zijn en waarin Nederland niet langer neutraal kon blijven.³ Daarom was de algemene gedachte in ons land: zolang het Verdrag overeind blijft, zou het een kwestie van tijd zijn voordat Duitsland de verloren gebieden weer zou teruggeisen.⁴ Dit hoofdstuk gaat onder meer over de reacties van de regionale kranten op de schendingen van het Verdrag van Versailles, de toenemende vrijheidsbeperkingen voor Duitse Joden en de verwachtingen voor een mogelijke oorlog.

2.1: ‘De Duitse bewapening is noodzakelijk’

Het Saargebied, dat voor de Eerste Wereldoorlog onderdeel van het Duitse Keizerrijk was en tot 1935 bestuurd werd door de Volkenbond, was het eerste gebied dat weer terugkeerde bij Duitsland. Tijdens een volksstemming begin 1935 stemde de bevolking, die bijna geheel van Duitse afkomst was, massaal voor heraanluiting bij Duitsland.⁵ Zowel een groot gedeelte van de Nederlanders als de drie kranten vonden de uitslag dan ook niet verrassend.⁶ ‘Een heimwee van 15 jaar heeft men niet kunnen verstoren’, schreef het *Nieuwsblad van het Noorden* bijvoorbeeld.⁷ De kranten waren unaniem van mening dat deze uitslag voor een betere verstandhouding tussen Frankrijk en Duitsland zou zorgen, omdat een belangrijk geschilpunt

¹ H.W. van den Doel, ‘The emergence of the German threat’, in: H. Amersfoort & P. H. Kamphuis, *May 1940: the battle for the Netherlands* (Leiden; Boston: Brill 2010) 18.

² Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 129; Remco van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede: Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam: Bakker 1999), *Voor Volkenbond en vrede*, 191.

³ Wouter Linmans, *De oorlog van morgen: Nederlandse beeldvorming van een volgende oorlog, 1918-1940* (Leiden University, 2021) 13, 309.

⁴ Loe de Jong spreekt in dit verband van een heersend Versailles-complex in Nederland. De Jong, *Voorspel*, 489.

⁵ Dit idee van een volksstemming kwam van de Amerikaanse president Woodrow Wilson. Begin 1918 zei hij in het Amerikaans Congres dat volkeren het zelfbeschikkingsrecht hebben om te bepalen bij welke staat ze wilden horen. Dit idee was bedacht om te voorkomen dat etniciteiten in een vreemd land terecht zouden komen, met mogelijke instabiliteit en onrust tot gevolg.

⁶ Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, 186.

⁷ NvhN, 15 januari 1935, p.1. Dit wordt nog eens bevestigd in soortgelijke woorden in: NvhN, 2 maart 1935, p.1.

was opgelost.⁸ Dat bevorderde bovendien de Europese vrede, dachten de dagbladen, omdat de rechtsgelijkheid waar Duitsland zo vaak over sprak weer dichterbij was gekomen. Hitler beloofde bij volledige rechtsgelijkheid weer om tafel te gaan om over een mogelijke terugkeer in de Volkenbond te praten.⁹ Volgens het *Nieuwsblad van het Noorden* was de tijd rijp voor een Duitse terugkeer, omdat de Europese vrede anders ‘onberekenbare schade’ zou oplopen.¹⁰ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* en de *Haagsche Courant* constateerden tot hun grote tevredenheid dat een fout in het Verdrag van Versailles weer was vereffend en men met een ‘schone lei’ kon beginnen aan een nieuw en verbeterd Verdrag.¹¹

Tegelijk werden de geruchten heviger dat Duitsland zich, tegen de afspraken van het Verdrag in, aan het herbewapenen was.¹² De naziregering bevestigde begin maart 1935 de geruchten over herbewapening. Duitsland voerde de dienstplicht weer in en startte met de oprichting van een militaire luchtvloot. Hitler verdedigde zijn besluit door te stellen dat Duitsland na de oorlog het enige land binnen de Volkenbond was dat had ontwapend.¹³

De drie kranten vonden de Duitse herbewapening volkomen logisch. De correspondent van de *Haagsche Courant* wees op Hitlers punt dat landen als Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk verre van ontwapend hadden, terwijl Duitsland dat aantoonbaar wel had gedaan.¹⁴ Dan is het ook niet vreemd dat Duitsland van het Verdrag van Versailles gaat afwijken, was grofweg zijn redenering. Daarnaast wees de krant op ‘allerlei politieke militaire spanningen’, waar Duitsland zich tegen moest wapenen.¹⁵ Daarmee doelde het op de Sovjet-Unie, dat een leger van bijna één miljoen soldaten zou bezitten. De krant deelde daarom westerse landen mee hoe ‘noodzakelijk de Duitse bewapening is’.¹⁶ Vervolgens gaf de *Haagsche Courant* een korte opsomming waarom te midden van politiek gewoel de aanleiding voor een oorlog ‘als gering mag worden beschouwd’. Allereerst had geen enkel land de verdragsbreuk beantwoord met sancties of militaire maatregelen tegen Duitsland. Ten tweede was er nog steeds contact tussen Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Dat was volgens de krant van grote betekenis, omdat dat in lijn was met de geuite bewering van Duitsland dat ‘de herbewapening geenszins een uiting

⁸ NvhN, 12 januari 1935, p.1; NvhN, 14 januari 1935, p.1; HC, 16 januari 1935, p.1.

⁹ NvhN, 16 januari 1935, p.1.

¹⁰ NvhN, 17 januari 1935, p.1.

¹¹ RN, 2 januari 1935, p.1; 19 januari 1935, p.3; HC, 16 januari 1935, p.1; HC, 19 januari 1935, p.9.

¹² Enkele voorbeelden van die geruchten in de periode ervoor: HC, 30 december 1933, p.13. NvhN, 31 december 1934, p.1. RN, 30 december 1933, p.2; RN, 30 juni 1934, p.3.

¹³ HC, 18 maart 1935, p.1; RN, 18 maart 1935, p.1.

¹⁴ HC, 19 maart 1935, p.17.

¹⁵ HC, 23 maart 1935, p.1.

¹⁶ HC, 27 maart 1935, p.1.

is van oorlogszuchtige geest, maar veeleer van een wil naar onderlinge vrede'.¹⁷

Volgens het *Nieuwsblad van het Noorden* was de herbewapening 'een logisch gevolg' door de 'smadelijke positie' waarin het Verdrag Duitsland had geplaatst.¹⁸ 'Zolang men de heren te Berlijn niet in gelijke rechten aan de conferentietafel wil ontmoeten, zullen er steeds verrassingen kunnen worden verwacht', aldus de krant.¹⁹ Hoewel het dagblad erkende dat de atmosfeer gespannen was, was het er 'zeer waarschijnlijk' van overtuigd dat deze moeilijkheid weer opgelost zou worden. De correspondent juichte Hitlers herbewapening zelfs toe, omdat zijn (paradoxe) redenatie was dat bij een sterke bewapening de naties angstiger waren om elkaar aan te vallen.²⁰

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* vond het bewapeningsbesluit in de lijn der verwachting.²¹ Het zag Duitsland met succes de rechtsgelijkheid opeisen en het machtigste land van Midden- en West-Europa worden. Ondanks dat de naziregering wederom een 'heilig onschendbaar verdrag' had geschonden, rechtvaardigde de krant dat door te stellen dat het geïsoleerde Duitsland zichzelf moest verdedigen.²² De Rotterdamse krant zag de Sovjet-Unie eveneens als grootste militaire dreiging. Dat het dagblad zich nog weinig zorgen maakte, kwam sterk naar voren toen het de vraag stelde wat dit Duitse leger zou kunnen betekenen tegen landen als Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Italië: 'Niets, hoogstens een tweede...1918!', waarmee de krant verwees naar het Duitse verlies in de Eerste Wereldoorlog.²³ Bovendien zou het volgens de krant onlogisch van Duitsland zijn om oorlog te gaan voeren, omdat de nazi's het Duitse ras juist strikt zuiver wilden houden.²⁴ De kranten hadden dus nog genoeg redenen om te geloven dat oorlog nog ver weg was.²⁵

Maar ondanks de verhoogde spanning verzekerde Hitler, zelf oud-frontstrijder in de Eerste Wereldoorlog, de rest van de wereld dat hij oprechte vredesintenties had en de afschrikwekkendheden van de oorlog goed kende.²⁶ In zijn vele redes droeg hij uit dat hij slechts

¹⁷ HC, 23 maart 1935, p.1.

¹⁸ NvhN, 18 maart 1935, p.2.

¹⁹ NvhN, 29 april 1935, p.1.

²⁰ NvhN, 20 maart 1935, p.13.

²¹ RN, 23 maart 1935, p.3.

²² RN, 16 maart 1935, p.3.

²³ RN, 23 maart 1935, p.3.

²⁴ RN, 25 maart 1935, p.1.

²⁵ Buitenlandse commentaren waren enerzijds positief en niet verrast omdat ze zagen dat Duitsland weer uit haar schulp kroop. Anderzijds zagen sommige kranten en parlementsleden als Winston Churchill de kans op een conflict al toenemen. Hij baseerde zich onder meer op de enorme defensie-uitgaven van Duitsland. HC, 18 maart 1935, p.2,9. HC, 20 maart 1935, p.1-2; RN, 18 maart 1935, p.2.

²⁶ Zie bijv: HC, 19 januari 1935, p.9; RN, 18 januari 1935, p.14.

de vooroorlogse situatie wilde herstellen. Toen de dictator in mei 1935 opnieuw een rede hield die vol verzoening en vrede zat, zag Europa weer enige ontspanning terugkeren.²⁷ ‘Duitsland denkt niet aan oorlog, is dat iets nieuws? Wie denkt er – tenminste in Europa- wel aan?’, vroeg het *Nieuwsblad van het Noorden* zich retorisch af.²⁸

2.2: Hitler gokt op het Rijnland en wint

Na de Duitse herbewapening zorgden andere gebeurtenissen ervoor dat de spanning in Europa toch weer toenam. Zo begon Mussolini een oorlog in Abessinië, kwamen de internationale ontwapeningsgesprekken maar niet van de grond en stonden de communisten lijnrecht tegenover de fascisten in de Spaanse Burgeroorlog.²⁹ De onrust verergerde toen Hitler in maart 1936 besloot het Rijnland, dat een belangrijk industriegebied was, te remilitariseren (afb.2.1). Daarmee schond Duitsland opnieuw het Verdrag van Versailles, waarin was bepaald dat er geen Duitse soldaten in het gebied aanwezig mochten zijn.³⁰ Hitler verdedigde zijn besluit door te stellen dat Frankrijk het verdrag al had geschonden vanwege een Frans-Russisch pact.³¹ Tegelijk zei hij bereid te zijn nieuwe verdragen en non-agressiepacten te sluiten. Zelfs een mogelijk lidmaatschap van de Volkenbond kwam weer voorbij.³² Nederland reageerde overwegend afkeurend op de bezetting, omdat Duitsland totaal geen overleg met andere landen had gepleegd.³³

Maar net als veel Nederlanders en Engelsen dachten de drie kranten dat Duitsland niets anders deed dan haar eigen achtertuin annexeren. De correspondent van de *Haagsche Courant* schreef bijvoorbeeld niet verrast over deze stap te zijn, omdat Duitsland ‘langzamerhand de

²⁷ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 286-287. In de kranten was de rede ook te lezen met de gunstige indrukken uit het buitenland, zie: HC, 22/24 mei 1935, p.1; NvhN, 22/23 mei 1935, p.1. RN, 22 mei 1935, p.1; RN, 25 mei 1935, p.3.

²⁸ NvhN, 23 mei 1935, p.1.

²⁹ Linmans, *De oorlog van morgen*, 251-252.

³⁰ Ook het Rijnverdrag van Locarno werd geschonden, waarin Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, België en Italië de westgrens van Duitsland erkenden. Met de bezetting van het Rijnland passeerde Duitsland die grens.

³¹ Eind februari 1936 had de Franse Kamer het verdrag geratificeerd, wat volgens Duitsland een schending van de verdragen van Locarno was. Een rechtvaardiging die volgens Van Diepen ‘nauwelijks juridisch houdbaar was’. Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, 213-214.

³² HC, 7 maart 1936, p.9; HC, 11 maart 1936, p.9; NvhN, 7 maart 1936, p.1,3; RN, 7 maart 1936, p.1.

³³ Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, 214, 218.

Afb. 2.1: Het Duitse leger trekt Düsseldorf binnen.
Foto: NIOD

eerste viool in Europa wenst te gaan spelen’.³⁴ Ook schreef hij over de juichstemming in het Rijnland en hoe Duitse soldaten met open armen werden ontvangen.³⁵

Volgens het *Nieuwsblad van het Noorden* was Hitlers actie met name bedoeld om de economische druk van de binnenlandse moeilijkheden te verlichten.³⁶ De krant was ervan overtuigd dat het niet tot een nieuwe oorlog hoefde te komen, maar dat de winnaars van de oorlog wel met elkaar om tafel moesten gaan om ‘de laatste rest van de discriminerende bepalingen van het Verdrag van Versailles’ op te lossen. Het dagblad redeneerde dat hoe langer het uitstel over rechtsgelijkheid zou duren, hoe meer de vrede in Europa in gevaar zou komen.³⁷ De krant deed een beroep op Duitsland om de vaak getoonde vredeswil daadwerkelijk in daden om te zetten.³⁸ Maar oorlogsgevaar behoefde men niet te duchten: ‘Daarvan spreekt dan ook niemand.’³⁹

³⁴ NvhN, 10 maart 1936, p.13.

³⁵ HC, 9 maart 1936, p.9.

³⁶ NvhN, 9 maart 1936, p.1. Bij het jaaroverzicht bleef de krant dit uitdragen, zie: NvhN, 31 december 1936, p.1. Premier Colijn legde dit verband overigens ook. Door de slechte economische situatie daalde Hitlers populariteit. Zijn buitenlandse politiek moest die populariteit weer wat opkrikken, meende Colijn. Langeveld, ‘Gaaf u maar rustig slapen’, 186.

³⁷ NvhN, 30 maart 1936, p.1.

³⁸ NvhN, 2 april 1936, p.1. Het Derde Rijk droeg continu uit dat het bereid was te praten. Maar als het concreet werd, hadden ze weer een excuus of kwam het erop neer dat Duitsland niet gelijk behandeld werd. Daardoor kwam er nooit iets op papier.

³⁹ NvhN, 14 maart 1936, p.1. Dit bevestigt de krant op 16 maart 1936 (p.1.).

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zag de Rijnlandbezetting in een ander licht. De krant dacht aan een ‘noodsprong’ van Duitsland, dat uit angst voor de Sovjet-Unie toch weer lid van de Volkenbond wilde worden.⁴⁰ Dat bood toch iets meer veiligheid. Het dagblad stelde zich de vraag of de situatie na de Rijnlandannexatie vergelijkbaar was met de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.⁴¹ De krant concludeerde van niet omdat Duitsland veel meer geïsoleerd was en het een groot gebrek aan grondstoffen had.

De commentaren van de drie kranten op Duitsland waren soms maar zeer beperkt. Regelmatig werden buitenlandse analyses weergegeven, die bestonden zowel uit reacties van Europese kranten als van Europese politici. De meeste reacties kwamen uit het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Duitsland en Italië. Frankrijk was over het algemeen het meest kritisch, het Verenigd Koninkrijk stond bekend als gematigd en de Duitse en Italiaanse commentaren, die onder strenge censuur stonden, waren niet verwonderlijk louter positief over het naziregime.⁴² Het Italiaanse fascisme kende immers een sterke verbondenheid met het nationaalsocialisme.

Maar naast de internationale verschillen waren de commentaren jegens Duitsland op nationaal niveau ook zeer verschillend. Zo keken Britse kranten en politici ook verschillend naar nazi-Duitsland.⁴³ Vele meningen en standpunten waren daardoor in de drie regionale kranten te lezen. Waarom buitenlandse kranten zo nadrukkelijk aanwezig waren, is onduidelijk. Een mogelijkheid is dat de regionale kranten de kritiek makkelijk konden afschuiven. Een andere mogelijkheid was dat zo alle standpunten aan bod kwamen. Maar het is niet ondenkbaar dat het voor de lezer soms lastig was om wegwijs te worden uit die overdadige berichtgeving uit het buitenland.

Uit alle commentaren werd na de herbewapening en de Rijnlandbezetting duidelijk dat de spanningen toenamen. Maar in hoeverre zagen de kranten in deze periode al een oorlog aankomen en welke rol zou Duitsland hierin spelen? Het *Nieuwsblad van het Noorden* wees eind 1937 op drie belangrijke en verweven punten die mogelijk tot een wereldoorlog zouden kunnen leiden: de Spaanse Burgeroorlog, de Japans-Chinese oorlog en het doorwerken van het communisme en het fascisme in de wereld.⁴⁴ De krant was er echter nog niet van overtuigd dat die lokale oorlogen, waarbij de communisten en de fascistten tegenover elkaar stonden, zich

⁴⁰ RN, 9 maart 1936, p.1.

⁴¹ RN, 14 maart 1936, p.3.

⁴² Barbara Bengé Kehoe, *The British Press and Nazi Germany* (ProQuest Dissertations Publishing, 1980) 19-21.

⁴³ Ibid., 19-20, 25.

⁴⁴ NvhN, 31 december 1937, p.1.

zouden gaan uitbreiden tot een wereldoorlog. Wel constateerde het dagblad dat het fascisme en het communisme elkaar steeds feller bestreden.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* vreesde ook die tegenover elkaar staande fascistische en communistische krachten: ‘Het ziet er naar uit alsof de pessimisten langzamerhand gelijk krijgen, die beweren dat alles zich toespitst op een universeel conflict tussen uiterst links en uiterst rechts.’⁴⁵ Met name de Spaanse Burgeroorlog baarde de krant zorgen. Dit kon zomaar een ‘proloog’ zijn die kon uitgroeien tot een Europese oorlog, meende de krant uit de Maasstad, waarbij overige communistische en fascistische landen zich konden aansluiten.⁴⁶ Toch zag het dagblad in 1937 de communisten nog steeds als grootste bedreiging: ‘Voor de veilige haven van de vrede liggen klippen van allerlei grootte, maar de grootste en gevaarlijkste klip is Sovjet-Rusland.’⁴⁷

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* en het *Nieuwsblad van het Noorden* voorzagen dus vooralsnog dat Duitsland, als onderdeel van het fascistische blok, een mogelijke veroorzaker kon zijn voor een grootschalige oorlog tegen de communisten. Dat had vooral te maken met de toenemende haat voor het ‘rode gevaar’. De *Haagsche Courant* vermeldde in deze periode nog weinig over een mogelijke oorlog.⁴⁸

2.3: Duitse Joden worden verder ontrecht

De nazi's hielden tussen 1933 en 1937 nauwlettend in de gaten hoe de Duitse bevolking zou reageren op de steeds verdergaande anti-Joodse maatregelen.⁴⁹ Dat pakte bij de Jodenboycot begin april 1933 nog verkeerd uit, maar slechts een week later protesteerde de bevolking in veel mindere mate op de invoering van de eerste anti-Joodse wetten. De correspondent van de *Haagsche Courant* zag tussen 1933 en 1935 opvallend veel Joden blijven of zelfs terugkeren naar Duitsland.⁵⁰ Ze hoopten op een kentering. Maar de correspondent twijfelde over dit optimisme: ‘Ik geloof dat hun beurt nu pas komt.’ Hij constateerde een beëindiging van de

⁴⁵ RN, 4 september 1937, p.3; RN, 11 september 1937, p.3.

⁴⁶ RN, 2 januari 1937, p.1.

⁴⁷ RN, 6 februari 1937, p.3. De krant was ervan overtuigd dat wanneer het Kremlin besloot tot een aanval, ‘heel Europa zal sidderen’. Zie: RN, 1 mei 1937, p.3.

⁴⁸ De *Haagsche Courant* schreef in maart 1938 er niet van overtuigd te zijn dat de Spaanse Burgeroorlog zich zal gaan uitbreiden tot een Europese oorlog. HC, 26 maart 1938, p.1.

⁴⁹ Hayes, *Why?*, 76.

⁵⁰ HC, 23 augustus 1935, p.13.

‘latente minachting’ voor de Joden en merkte vervolgens op dat er een nieuwe golf van nog fanatieker antisemitisme was begonnen. Welke rol de Duitse regering hierin speelde, vermeldde hij niet.

Die naziregering besloot in september 1935 nog een stap verder te gaan. De nazi’s besloten toen om de Neurenberger Wetten uit te vaardigen, waardoor het voor Duitse Joden verboden werd om met iemand te trouwen die niet van Joodse komaf was. Ook werd vastgelegd wie in aanmerking kon komen voor het Duitse staatsburgerschap, waarbij deze groep zowel rechten als plichten had. De Duitse Joden konden daar geen aanspraak op maken en hadden slechts plichten. Volgens Hitler hadden de wetten als doel om een ‘draaglijker verhouding’ tussen Joden en niet-Joden te bewerkstelligen.⁵¹ Maar het echte doel was om te voorkomen dat rassen vermengd zouden worden; de Duitse volksgemeenschap moest immers zuiver worden en blijven. Bovendien moest de wetgeving zorgen dat Joden uit Duitsland zouden vertrekken.

Net als twee jaar eerder ontbrak de verontwaardiging in de nieuwsberichten. De kranten namen redes van nazikopstukken deels over met toelichting op de wetten of ze legden de uitgevaardigde wetten zelf uit.⁵² Weliswaar waren er in de *Haagsche Courant* protesten te lezen, maar dat kwam uit de hoek van bijvoorbeeld de Nederlands Israëlitische Gemeente of bekende Joodse sprekers als Abraham Asscher die hun afkeer kenbaar maakten tegen de ontrecting van Duitse Joden.⁵³ Maar de krant zelf nam geen standpunt in en ging al snel weer over tot de orde van de dag.

In het *Nieuwsblad van het Noorden* was eveneens het protest van Asscher opgenomen.⁵⁴ Daartegenover plaatste de krant een artikel uit het katholieke dagblad *De Tijd* dat deze wet tot ‘opluchting’ leidde in Berlijns Joodse kringen, omdat een ‘gemengd’ huwelijk toch nergens meer gesloten kon worden. Bovendien bleef de economische positie van Joden onaangetast en bleven particuliere anti-Joodse acties verboden. Daarom gingen de Joden met deze wetten er juist op vooruit, is zeer opvallend te lezen. Volgens correspondent Van Swinderen waren de wetten ‘te ingewikkeld’.⁵⁵ Hij zag het liefst dat de nazi’s een lijn zouden trekken tot waar de anti-Joodse wetten maximaal zouden reiken. ‘Alhoewel ik het mij moeilijk voorstellen kan dat daarmee dit geweldige probleem voorgoed is opgelost’, schreef hij vervolgens.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* behandelde slechts een stuk van de hoofdredacteur van

⁵¹ Zie bijv.: NvhN, 16 september 1935, p.1.

⁵² HC, 16 september 1935, p.1-2; NvhN, 16 september 1935, p.1; RN, 16 september 1935, p.2.

⁵³ HC, 18 september 1935, p.18; HC, 20 september 1935, p.10; HC, 21 september 1935, p.10.

⁵⁴ NvhN, 20 september 1935, p.2.

⁵⁵ NvhN, 19 september 1935, p.5.

het nazipropagandakanaal. Daarin betoogde hij dat het Joodse geloof met deze wetten weer zuiver zou worden, wat ook in het belang van de Joden was.⁵⁶ Deze publicaties van *De Tijd* en het nazipropagandakanaal zijn opmerkelijk vanwege de bijna positieve houding jegens de wetten. Dat wil niet meteen zeggen dat de kranten hier ook achter stonden, maar ze veroordeelden de wetten ook niet.

De invoer van de Jodenwetten en de toenemende intimidatie op Joden bleken niet effectief genoeg. Eind 1937 was de Joodse bevolking ‘slechts’ met 35 procent verminderd.⁵⁷ De nazi’s vonden dat er meer haast gemaakt moest worden om de Joden het land uit te jagen, omdat de oorlog met de Sovjet-Unie naderde. Op 5 november 1937 vond een uiterst geheime ontmoeting plaats tussen Hitler en een aantal hoge militairen waarin besloten werd dat een oorlog met de Sovjet-Unie uiterlijk in 1940 gevoerd zou worden.⁵⁸ Hitler zag het ‘Joods-bolsjewisme’ daarbij als een groeiende bedreiging.⁵⁹

Uit bovenstaande komt naar voren dat de drie regionale kranten tot 1938 nog niet doorzagen waar het Derde Rijk voor stond. Het stond buiten kijf dat de spanningen toenamen door de Duitse herbewapening, de inval in het Rijnland en de moeizame gesprekken tussen landen over ontwapening. Maar tot nog toe hadden de kranten er in grote mate begrip voor dat Duitsland het Verdrag van Versailles naast zich neerlegde. Wanneer de rechtsgelijkheid was bereikt, zo geloofden de kranten, zou Duitsland om tafel gaan om te praten over collectieve veiligheid en ontwapening.

Over de Jodenvervolgingen waren nog geen harde veroordelingen in de drie kranten te lezen. Dat Joden tweederangsburgers waren en dat het naziregime ze liever kwijt dan rijk was, moet ook voor de drie kranten bekend zijn geweest. Maar er waren nog geen signalen dat de situatie zodanig ging verergeren dat Joden moesten vrezen voor hun leven.

De jaren voor 1938 was een periode dat *Mein Kampf* nog niet al te serieus werd genomen.⁶⁰ Het boek was immers in een andere tijd geschreven. In het volgende hoofdstuk begint die goedgelovigheid van de drie kranten heel langzaam te kantelen.

⁵⁶ RN, 17 september 1935, p.1.

⁵⁷ Hayes, *Why?*, 78-80.

⁵⁸ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 305-307.

⁵⁹ Kershaw, *To hell and back*, 260.

⁶⁰ HC, 29 februari 1936, p.10 en 2 maart 1936, p.1; NvhN, 29 februari 1936, p.2; RN, 29 februari 1936, p.1.

Hoofdstuk 3: Oorlog wordt onvermijdelijk (1938-39)

Zou de lucht boven Europa nog donkerder kleuren of zou de hemel weer opklaren? Die vraag zou een deel van Nederland vanaf 1938 zomaar gesteld kunnen hebben nu het al enkele jaren onrustig was in Duitsland. Hitler was na 1937, waarin het Duitse leger werd klaargestoomd voor die naderende oorlog, vol vertrouwen om een stap verder te gaan in zijn annexionisme.¹ De gebieden die Duitsland had moeten afstaan als gevolg van het Verdrag van Versailles, waren grotendeels alweer terug bij het Derde Rijk. Daarom moest de Führer een ander motief verzinnen om de rest van Europa ervan te overtuigen dat de Duitse expansie eveneens in het belang van Europa was. Ook zal dit hoofdstuk laten zien hoe de nazi's op het gebied van de Jodenvervolging hun beleid aanscherpten.

3.1: Hitler valt zijn geboorteland binnen

Op de eerste pagina van *Mein Kampf* schreef Hitler het al: Oostenrijk moet weer terug naar het Duitse moederland.² De geboren Oostenrijker kon zijn geboorteland echter niet binnenvallen, omdat andere landen dat niet zouden accepteren. Daarom bedachten de nazi's iets anders. Volgens Hitler werden de etnische Duitsers in Oostenrijk achtergesteld door de Oostenrijkse regering. De Führer zette de Oostenrijkse bondskanselier Schuschnigg onder grote druk om de macht aan de Oostenrijkse nazi's over te dragen. Zij zouden wel in staat zijn om de 'achtergestelde' Duitsers in Oostenrijk gelijk te behandelen.³ Schuschnigg tekende uiteindelijk bij het kruisje, trad af als kanselier en werd opgevolgd door de Oostenrijkse naziminister Seyss-Inquart.⁴ Dat was van groot belang voor het Duitse steekspel dat gaande was. Seyss-Inquart was in die functie verantwoordelijk voor de binnenlandse veiligheid. In een door Göring opgesteld telegram vroeg de kersverse kanselier om Duitse troepen die de Oostenrijkse bevolking moesten beschermen voor een mogelijke burgeroorlog.⁵ Meteen berichtte het DNB

¹ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 300.

² Adolf Hitler, *Mein Kampf* (Ungekürzte Ausg.; München: Zentralverlag der NSDAP, FEher Nachf 1939) 1.

³ Goebbels en Hitler kregen tijdens de Anschluss opvallend genoeg uitgebreid de ruimte om te vertellen hoe het Oostenrijkse regime de ruim zes miljoen Duitsers in het land onderdrukte en mishandelde. Bewijs werd daarbij niet geleverd. Zie onder meer: HC, 12 maart 1938, p.2; HC, 19 maart 1938, p.9; NvhN, 12 maart 1938, p.1; NvhN, 19 maart 1938, p.1; RN, 12 maart 1938, p.9. RN, 19 maart 1938, p.1; HC, 29 maart 1938, p.2.

⁴ Seyss-Inquart is in Nederland vooral bekend geworden toen hij tijdens de bezettingsjaren de leiding had als Rijkscommissaris.

⁵ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 342-343.

dat de Oostenrijkse regering zelf de hulp had ingeroepen van Hitler. Dat bericht werd klakkeloos overgenomen door de drie regionale kranten.⁶

De *Haagsche Courant*, die niet verder uitweidde over het DNB-bericht, steunde de Anschluss om twee redenen.⁷ Als eerste schreef de krant dat ‘zeer velen in Oostenrijk’ een aansluiting bij het Duitse Rijk verlangden.⁸ Dat is opvallend, omdat de correspondent een week eerder nog schreef dat Oostenrijkers in vertrouwelijke gesprekken lieten weten helemaal geen Anschluss te wensen.⁹ Als tweede werd in Oostenrijk geen enkele poging gedaan om ‘zich tegen de (feestelijk ingehaalde) Duitse troepen met geweld te verzetten. Het zou dan ook onjuist zijn uit het gebeuren te concluderen tot veroveringszucht van het huidige Duitsland’, aldus de krant die nog voldoende vertrouwen hield dat de spanningen langs vreedzame weg weer zouden verdwijnen. Verder vond het dagblad de reactie van de democratische landen die de actie afkeurden ‘buitengewoon zwak’.¹⁰ De krant hield er rekening mee dat Duitsland door zou gaan met het uitbreiden van haar grondgebied, zolang landen als Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk geen lijn zouden trekken.

Het *Nieuwsblad van het Noorden* vond de reactie van de democratische landen eveneens veel te soft en geloofde nog steeds dat Duitsland het Verdrag van Versailles wreekte.¹¹ Daarbij werd Engeland opgeroepen om een einde te maken aan de vroeger gesloten verdragen. Omdat dit maar niet gebeurde, werd de krant steeds somberder. Zo wees het op de snelle bewapening in Europa en het gebrek aan geloof in de Volkenbond: ‘Sinds men Moskou in de Bond heeft opgenomen, is het bergafwaarts gegaan en nog steeds glijdt men verder af. Zoals het nu gaat, moet het onherroepelijk op een oorlog uitlopen...’¹² Het is voor het eerst dat de krant dit zo stellig beweerde. De vraag is in hoeverre Duitsland hieraan debet was. Daar schreef de krant over: ‘De vrede in Europa zal nog vele gevaren te doorstaan krijgen, wanneer men Duitsland de kansen blijft geven zelf zijn vonnis van 1918 en de consequenties daarvan te liquideren.’¹³

⁶ HC, 12 maart 1938, p.1; NvhN, 12 maart 1938, p.2; RN, 12 maart 1938, p.1.

⁷ De aansluiting van Oostenrijk bij Duitsland wordt vaak aangeduid als de Anschluss.

⁸ HC, 26 maart 1938, p.1.

⁹ HC, 18 maart 1938, p.9. Hetzelfde stuk is te lezen in: NvhN, 18 maart 1938, p.1.

¹⁰ HC, 12 maart 1938, p.3. Een dag later noemde de krant het een ‘lauwe houding’. HC, 14 maart 1938, p.1. Toen in februari bekend werd dat Schuschnigg Oostenrijk snel moest overdragen, nam de HC het Frankrijk en Engeland kwalijk dat beide landen niets deden om de ‘verstoring van het bestaande evenwicht in Midden-Europa te beletten’. Zie: HC, 16 februari 1938, p.1.

¹¹ NvhN, 13 maart 1938, p.2; NvhN, 14 maart 1938, p.3.

¹² NvhN, 15 maart 1938, p.2.

¹³ NvhN, 23 maart 1938, p.1.

Afb.3.1: Hitler sprak na de Anschluss de menigte in Wenen toe. Foto: Bundesarchiv, Bild 183-1987-0922-500.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* reageerde precies zoals de nazi's het graag wilden zien. De krant geloofde oprecht dat het Seyss-Inquart was die de Duitse hulp had ingeschakeld om bloedvergieten te voorkomen.¹⁴ Ook vermeldde en toonde de krant de 'geestdriftige volksmenigtes' en het grootse onthaal van Hitler (afb.3.1).¹⁵ Dat was volgens de krant deels verklaarbaar, omdat het voorheen zwakke Oostenrijk na jaren weer onderdeel van een sterk rijk was.¹⁶ Daarom verweet de Rotterdamse krant Duitsland tot nu toe weinig. De beschuldigende vinger ging vooral naar Genève, de thuishaven van de Volkenbond, die door de krant werd aangespoord veel actiever op te treden met het doen naleven van zijn verplichtingen tegenover zijn leden. 'Als Genève zo blijft, wordt het de hoofdoorzaak van een nieuw Armageddon [eindtijd, TvS].' De drie kranten wezen dus unaniem op de wraak die Duitsland tentoonspreidde naar aanleiding van de gesloten verdragen na de Eerste Wereldoorlog, maar ook het gebrek aan wilskracht van Genève om iets aan die wraakgevoelens en verdragen te doen. Juist een sterke Volkenbond moest zich volgens hen inspannen om Duitsland van een oorlog te weerhouden.¹⁷ Wat hier duidelijk wordt, is dat door de Duitse uitbreiding de kans op incidenten met andere

¹⁴ RN, 12 maart 1938, p.5. Dit herhaalde de krant een week later: RN, 19 maart 1938, p.3.

¹⁵ RN, 14 maart 1938, p.1; RN, 15 maart 1938, p.1; RN, 16 maart 1938, p.1. Bovenstaande foto was ook te zien in de HC, 17 maart 1938, p.9.

¹⁶ RN, 16 maart 1938, p.5. Zie ook: RN, 31 december 1938, p.2.

¹⁷ Zie ook: HC, 2 januari 1937, p.1-2.

landen zou toenemen, wat mogelijk tot een oorlog zou kunnen leiden.¹⁸

Toen de Anschluss eenmaal was voltrokken, kenden de verhalen in de regionale kranten twee kanten van het verhaal. Enerzijds was de berichtgeving dat Duitse soldaten vreugdevol werden ontvangen door de Oostenrijkse bevolking.¹⁹ Anderzijds was te lezen hoe de nazi's zich meteen lieten gelden tegen de vijanden van het regime. Er waren, vergeleken met eerdere jaren, veel artikelen te lezen over de snelle gelijkschakeling van Oostenrijkse organisaties, het toenemende antisemitisme en de vele vluchtelingen en arrestaties die daarmee gepaard gingen.²⁰ 'Terwijl Wenen juicht en jubelt en de stad leegloopt om Hitler te zien, worden op grote schaal alle thans illegale organisaties gekneveld, hun leiders gevangen genomen en hun kassen geconfisqueerd', schreven het *Nieuwsblad van het Noorden* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* bijvoorbeeld. Ook gingen na de Anschluss dezelfde anti-Joodse wetten in die al van kracht waren in het Duitse Rijk.²¹ Een tijdelijke correspondent zag het antisemitisme steeds meer gepropageerd worden. 'Men acht het lot der niet-Ariërs wel beslist', stelde hij, vermoedelijk doelend op het feit dat Joden ongewenste inwoners van het Derde Rijk waren.²²

3.2: Tsjecho-Slowakije valt ten prooi aan Hitler

De Sudeten-Duitsers leefden grotendeels in het Sudetengebied, een regio in Tsjecho-Slowakije dat enige autonomie van de centrale regering in Praag genoot. De staat was na de Eerste Wereldoorlog ontstaan uit een aantal regio's van aangrenzende staten. Daardoor kende Tsjecho-Slowakije meerdere nationaliteiten. Eind maart 1938 begon Hitler de Sudeten-Duitse Partij (SDP), die streefde naar inlijving met het Derde Rijk en meer en meer aanhangers kreeg, aan te sporen om steeds meer autonomie bij Praag op te eisen.²³ Toen de Tsjechische regering vond dat de grens bereikt was en de onderhandelingen zou afkappen, was dat voor Hitler het moment

¹⁸ Colijn, die de Anschluss ook onvermijdelijk vond, dacht er precies hetzelfde over. Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, 267.

¹⁹ HC, 14 maart 1938, p.2, 5; HC, 15 maart 1938, p.1-2. NvhN, 14 maart 1938, p.1-3; NvhN, 14 maart 1938, p.3; NvhN, 15 maart 1938, p.1.

²⁰ NvhN, 17 maart 1938, p.5. Zie ook: RN, 17 maart 1938, p.6; RN, 18 maart 1938, p.5; RN, 22 maart 1938, p.1/5.

²¹ HC, 12 maart 1938, p.2. HC, 18 maart 1938, p.2.

²² HC, 16 maart 1938, p.2. Zie ook: HC, 17 maart 1938, p.1-2 over de antisemitische excessen door jongelui, die bijvoorbeeld Joodse kooplieden aanvielen.

²³ Suppan spreekt over 85 procent van de Sudeten-Duitsers die bij de verkiezingen in 1938 op de SDP hadden gestemd. Suppan, *Hitler - Beneš – Tito*, 308.

om te verkondigen wel die eisen te kunnen inwilligen.²⁴ Opnieuw was de achterliggende gedachte dat de nazi's een goede reden moesten hebben om het Duitse Rijk uit te breiden, omdat anders de publieke opinie in Europa zich tegen hen zou gaan keren.²⁵

Hitler hanteerde de tactiek dat de Tsjechische regering de Duitse minderheid ongelijk behandelde. Een grootscheepse 'propagandaoorlog' werd van stal gehaald om de publieke opinie ervan te overtuigen dat de Tsjechen de Sudeten-Duitsers onderdrukten en vervolgden.²⁶ De Führer beloofde de Sudeten-Duitsers wel gelijk te behandelen.²⁷ In essentie ging het de dictator om hele andere zaken; de regio zat namelijk vol grondstoffen, kende een sterke industrie en de inwoners van Sudetenland konden dienen in het Duitse leger.²⁸

Hitler gaf er medio september 1938 een klap op.²⁹ In een rede eiste hij dat Praag de 'rechteloze' Sudeten zelfbeschikkingsrecht moest geven, anders zou hij het 'probleem' zelf gaan oplossen.³⁰ Oorlog was dan onvermijdelijk omdat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk hadden beloofd Praag te steunen bij een aanval. Maar voorlopig dachten de regeringen in Parijs, London en ook Nederland dat Hitler oprecht de intentie had om de Sudeten-Duitsers te 'redden' van de ongelijke behandeling in andere landen.³¹

Tegelijk met Hitlers rede begon de Duitse propagandamachine weer sneller te draaien. Een door de nazi's opgericht Sudetenleger moest voor botsingen en opschudding in het Sudetengebied gaan zorgen om de 'Tsjechische terreur' aan te tonen.³² Die 'terreurberichten' van het nazipersbureau, waarin het ene na het andere incident met doden en gewonden te lezen was, verschenen ook in de drie kranten.³³

²⁴ Ibid., 375. Daarbij was het van belang dat de Praagse regering niet de volledige onafhankelijkheid zou toestaan, omdat er dan geen excuus zou zijn om het gebied binnen te vallen.

²⁵ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 357.

²⁶ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 362-363.

²⁷ In werkelijkheid werden de Sudeten-Duitsers inderdaad ongelijk behandeld, maar ze werden ook niet mishandeld zoals de nazi's schetsten. Sterker nog, vergeleken met andere minderheden werden ze juist goed behandeld. Zo hadden de Sudeten-Duitsers gelijke democratische rechten en hadden in bepaalde mate eigen scholen en culturele instellingen. Zie: Suppan, *Hitler - Beneš – Tito*, 290; Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 358-359; Kershaw, *To hell land back*, 328.

²⁸ Suppan, *Hitler - Beneš – Tito*, 27.

²⁹ Kershaw, *To hell land back*, 329.

³⁰ HC, 13 september 1938, p.1; NvhN, 13 september 1938, p.1; RN, 13 september 1938, p.1.

³¹ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 360. Bovendien zaten het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk niet op oorlog te wachten. Beide landen hadden nog genoeg littekens van de vorige oorlog overgehouden en daarnaast wilden ze hun status quo als wereldrijk niet op het spel zetten. Eric Hobsbawm, *Age of extremes: the short twentieth century, 1914-1991* (London: Michael Joseph 1994) 153.

³² Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 387; Suppan, *Hitler - Beneš – Tito*, 379.

³³ Slechts enkele voorbeelden: HC, 13 september 1938, p.1; HC, 14 september 1938, p.2; 16 september, p.2; NvhN, 14 september 1938, p.1; NvhN, 15 september 1938, p.1,3; NvhN, 16 september 1938, p.2; RN, 14 september 1938, p.5; RN, 15 september 1938, p.5, 18; RN, 17 september 1938, p.1; RN, 21 september 1938, p.5.

Ondanks de lastige indrukken die de kranten kregen door de vele tegengesproken berichten, vond het *Nieuwsblad van het Noorden* het wel ‘tekenend’ dat honderden Sudeten vluchtten naar Duitsland.³⁴ De correspondenten van de *Haagsche Courant* en het *Nieuwsblad van het Noorden* waren ervan overtuigd dat het Sudetenland snel bij Duitsland zou komen.³⁵ Zij zagen dat de geest uit de fles was. Zo zorgden de inwoners uit het Sudetengebied voor incidenten, bejubelden ze het Duitse vaderland en zong de schooljeugd spotliedjes over Tsjecho-Slowakije. Het *Nieuwsblad van het Noorden* riep op tot doortastend optreden van Europa voor het minderhedenprobleem.³⁶ Dit probleem lag volgens de krant nog steeds bij het Verdrag van Versailles (‘de vloek voor Europa’) dat deze situatie had gecreëerd. Daarom bleef het *Nieuwsblad van het Noorden* hameren op een herziening van het Verdrag.³⁷ Omdat meerdere landen in Midden-Europa Duitse minderheden kenden, vreesde het dagblad dat het Derde Rijk nog niet gestopt was met gebieden annexeren.³⁸ Dat zou de oorlogsdreiging significant doen toenemen.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, dat ervan overtuigd was dat Hitler ‘als het maar enigszins kan vrede wil houden’, schreef na zijn rede eveneens dat het hek van de dam was.³⁹ De incidenten in Sudetenland werden steeds feller en de krant vreesde dat ieder moment een burgeroorlog zou gaan uitbreken.⁴⁰ Dat sentiment klonk het nazipersbureau waarschijnlijk als muziek in de oren, omdat de publieke opinie dan slechts kon concluderen dat het Sudetenland beter bij Duitsland kon horen om de situatie niet te laten escaleren. Maar de krant schreef dat Hitler meer nastreefde in zijn drang naar het oosten: de petroleum van Roemenië en het graan van de Oekraïne.⁴¹ Opmerkelijk genoeg schreef de krant een paar pagina’s later dat ‘het Hitler alleen te doen was om alle Duitsers onder de beschermende vleugels van de dubbele adelaar te brengen’.⁴²

Parijs en London zagen ook dat de situatie onhoudbaar was geworden en dwongen Praag

³⁴ NvhN, 16 september 1938, p.1. Die verwarring is ook te lezen op 15 september 1938, p.1. Zie bijv. ook: RN, 23 september 1938, p.5.

³⁵ HC, 13 september 1938, p.2; NvhN, 13 september 1938, p.2.

³⁶ NvhN, 14 september 1938, p.1.

³⁷ NvhN, 27 september 1938, p.5. Zie ook: NvhN, 14 september 1938, p.2; NvhN, 27 september 1938, p.5.

³⁸ NvhN, 20 september 1938, p.1.

³⁹ Volgens de krant begon de heikele situatie met de Anschluss toen ‘Pan-Germaanse gevoelens’ begonnen op te laaien. Dat werd versterkt toen de Sudeten-Duitsers verregaande autonomie begonnen te eisen. De onrust nam alleen maar toe, wat de tegenstellingen tussen de Tsjechen en de Sudeten-Duitsers vergrootte. Daarna leek er volgens de krant geen weg meer terug. RN, 1 oktober 1938, p.3. Zie ook: RN, 31 augustus 1938, p.6.

⁴⁰ RN, 17 september 1938, p.3.

⁴¹ RN, 24 september 1938, p.2. In mei 1938 vermeldde de krant al deze *Drang nach dem Osten* van Duitsland vanwege haar gebrek aan grondstoffen. RN, 4 mei 1938, p.5.

⁴² RN, 24 september 1938, p.5.

concessies aan de Sudeten te doen. Toen Hitler niet tevreden was met de gedane toezeggingen, vervroegde hij het ultimatum om de regio binnen te vallen. Nederland en de rest van Europa hielden de adem in. Sommige landen waren al (deels) gemobiliseerd. Maar eind september kwam de aankondiging van de Conferentie van München waar Hitler, Mussolini, Chamberlain en Daladier vervolgens een akkoord over het Sudetenland hadden bereikt. In het Verdrag van München werd afgesproken dat het Sudetenland naar het Derde Rijk ging. In ruil daarvoor beloofde Hitler de rest van Tsjecho-Slowakije met rust te laten.

Het Verdrag van München zorgde voor een immense opluchting in Nederland. Veel Nederlanders waren uitzinnig van vreugde en hingen de vlag uit.⁴³ Ook de latere premier Dirk-Jan de Geer deed dat, waarbij hij 's avonds in zijn dagboek schreef: 'De hemel klaart op.'⁴⁴ Zowel toenmalig premier Colijn als De Geer vonden het, net als veel Nederlanders, geen verwerpelijk idee om alle etnische Duitsers in één staat te verenigen.⁴⁵ Na de innames van Oostenrijk en Sudetenland zou Hitler eindelijk een vredig Europa nastreven, was de overheersende gedachte in Nederland.⁴⁶

Daarmee volgden ze nog de lijn van de drie kranten. 'Het akkoord van München heeft het oorlogsgevaar verdreven', kopte de *Haagsche Courant*.⁴⁷ 'De vrede is thans plechtig gewaarborgd!'⁴⁸ De krant hoopte dat de samenkomst van de vier voornoemde leiders wellicht het begin was voor een betere verstandhouding. Toen het dagblad vermeldde dat een aantal landen bezorgd was en meende dat de vrede slechts uitstel van executie was, schreef de krant: 'Wij menen toch dat er veeleer grond is voor vertrouwen dan voor zwaartillend pessimisme.'⁴⁹ Daar gaf de *Haagsche Courant* een aantal redenen voor. In de eerste plaats schreef de krant dat alle Europese staten geen oorlog wensten. Met de nieuwe oorlogstechnieken en de bewapeningen kon de vrede juist beter gewaarborgd worden, stelde de krant, omdat men goed beseftte hoe verwoestend een oorlog zou kunnen worden. Dit punt raakte aan de tweede reden: het feit dat de leiders met hun immense militaire macht op een zeer gespannen moment inzagen dat die macht onmogelijk tegen elkaar gebruikt kon worden. 'Wij kunnen niet geloven dat de beschaafde mensheid zo spoedig de lessen van de wereldoorlog zal zijn vergeten', concludeerde

⁴³ Van Galen Last, 'Een Erasmiaanse geest tegenover het Derde Rijk', 36. Zie ook: De Jong, *Voorspel*, 560. En bijv.: RN, 30 september 1938, p.21.

⁴⁴ Meindert van der Kaaij, *Een eenzaam staatsman Dirk de Geer (1870-1960)* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 2012) 289.

⁴⁵ De Jong, *Voorspel*, 489; Langveld, 'Gaaf u maar rustig slapen', 192.

⁴⁶ Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 61.

⁴⁷ HC, 30 september 1938, p.1-2.

⁴⁸ HC, 30 september 1938, p.9.

⁴⁹ HC, 8 oktober 1938, p.1.

de krant. Specifiek voor Tsjecho-Slowakije was de *Haagsche Courant* van mening dat deze staat kunstmatig gecreëerd was met allerlei etniciteiten. Hoewel de krant niet expliciet zei dat deze staat geen toekomst had, vermeldde het wel dat men dit later ‘vrijwel algemeen heeft beschouwd als een fout’.

Het *Nieuwsblad van het Noorden* hield eind september evengoed vertrouwen in een goede afloop. Zo refereerde de krant aan het feit dat in München mannen aan tafel zaten die wisten wat oorlog was en alle vier streefden naar vrede.⁵⁰ Bovendien zou deze bijeenkomst een grondslag leggen voor verder overleg, waardoor crises in de toekomst voorkomen konden worden.⁵¹ De krant bleef ervan overtuigd dat Duitsland niet zou rusten voordat de verdragen van 1919 waren geliquideerd.⁵² Ook de correspondent van het *Nieuwsblad van het Noorden* schreef dat Tsjecho-Slowakije al vanaf begin af aan ‘de kiem der ontbinding’ in zich droeg, doelend op de vele minderheden.⁵³ Hij geloofde zelfs dat Praag er na het verlies van Sudetenland op vooruit ging, omdat de minderheden juist voor onrust en instabiliteit zorgden.⁵⁴ Ondanks het agressieve optreden van de naziregering, ‘wil men de oorlog vermijden’, aldus de krant, omdat oorlog het einde van het nationaalsocialisme zou betekenen.⁵⁵

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* bleef na het Verdrag van München eveneens de fouten van de vredesverdragen onderstrepen, omdat deze de schuld voor het minderhedenprobleem waren geweest.⁵⁶ Maar het belangrijkste was volgens de krant dat het oorlogsgevaar geweken was en de kans op rustigere tijden groter was geworden.⁵⁷ Maar nadat Hitler bijna geheel Sudetenland had bezet, merkte de krant iets interessants op: ‘Alles wat Duitsland de laatste vijf jaren deed, is terug te vinden in Mein Kampf.’⁵⁸ Daarom verwachtte het dagblad dat het niet bij het Sudetenland zou blijven. Zo berichtte de krant voor de tweede maal in een paar maanden tijd dat ‘achter de onnoemelijke minerale rijkdommen van Bohemen verderop de graanschuren van Hongarije en Roemenië [lonken, TvS]’.⁵⁹

Hitler mocht begin oktober de aangewezen gebieden in het Sudetengebied innemen

⁵⁰ NvhN, 29 september 1938, p.2.

⁵¹ NvhN, 30 september 1938, p.1.

⁵² NvhN, 4 oktober 1938, p.2.

⁵³ NvhN, 3 oktober 1938, p.2.

⁵⁴ NvhN, 7 oktober 1938, p.17.

⁵⁵ NvhN, 24 september 1938, p.2; NvhN, 26 september 1938, p.2.

⁵⁶ RN, 30 september 1938, p.5. Zie ook: 17 juni 1938, p.5.

⁵⁷ RN, 1 oktober 1938, p.3. Opvallend verwees het RN daarbij onder meer naar Hitlers verklaring dat hij geen territoriale eisen meer had. Blijkbaar geloofde de krant Hitler nog op zijn woord. RN, 1 oktober 1938, p.2.

⁵⁸ RN, 8 oktober 1938, p.3.

⁵⁹ In mei 1938 schreef de krant dit ook al, zie pagina 49.

Daarbij werden de Duitse soldaten door de inwoners van Sudetenland met gejuich begroet, was te lezen en te zien (afb.3.2).⁶⁰

Afb.3.2: Hitler bezoekt onder groot gejuich het Sudetengebied. Foto: Spaarnestad Photo

Het jaar 1939 was een paar maanden oud toen in maart, geheel tegen het Verdrag van München in, het Duitse leger Praag bezette. Daarmee ging Hitler in tegen zijn eerdere belofte om geen Tsjechen in het Duitse Rijk te willen. De aanleiding voor de Duitse bezetting was de stap van de Tsjechische regering om de Slowaakse regering te vervangen. Dat gebeurde nadat Slowaakse separatisten door Duitsland waren gedwongen om de Slowaakse onafhankelijkheid uit te roepen.⁶¹ Dat wilden de Tsjechen niet laten gebeuren en geheel volgens verwachting van Duitsland greep Praag in. Het Derde Rijk wilde met de Tsjechische interventie aantonen dat niet alleen de Duitsers maar ook de Slowaken door de Tsjechen werden onderdrukt. Om deze ‘Tsjechische terreur’ extra kracht bij te zetten, verspreidden Duitse kranten en het nazipersbureau opnieuw onwaarheden over aanvallen van de Tsjechische autoriteiten op de Duitse en Slowaakse minderheden. Zulke berichten werden regelmatig door de regionale kranten overgenomen.⁶² Al enkele dagen voor de bezetting van Praag stookten Duitse

⁶⁰ HC, 25 september 1938, p.5; HC, 3 oktober 1938, p.2; HC, 5 oktober 1938, p.5; NvhN, 3 oktober 1938, p.1; NvhN, 4 oktober 1938, p.1-2; RN, 3 oktober 1938, p.1; RN, 4 oktober 1938, p.1,5; RN, 6 oktober 1938, p.1.

⁶¹ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 441.

⁶² Enkele voorbeelden: HC, 13 maart 1939, p.2; HC, 15 maart 1939, p.2; HC, 16 maart 1939, p.1; NvhN, 11 maart 1939, p.1; NvhN, 13 maart 1939, p.1; NvhN, 14 maart 1939, p.1; NvhN, 15 maart 1939, p.1; RN, 15 maart 1939, p.1-2, 5.

provocateurs het vuurtje op in Tsjechische steden.⁶³

Maar waar tijdens de Sudetencrisis de drie kranten en het buitenland erg vatbaar voor verhalen over de ‘onderdrukte’ minderheden waren (Joden even niet meegerekend), was dat na de Duitse bezetting van Praag zo goed als verdwenen. Daaruit kan geconcludeerd worden dat de drie kranten in de gaten kregen dat het Hitler niet te doen was om de minderheden, maar om de grondstoffen in het oosten. Toch schreef de *Haagsche Courant* na de inname van Praag dat, ondanks de onzekere en ‘zorgwekkende’ situatie, een wereldoorlog nog niet aanstaande was.⁶⁴ Sterker nog, de krant vermeldde zelfs dat er sprake was van ‘betrekkelijk optimisme’ op de vraag of oorlog binnenkort verleden tijd was.⁶⁵ Daarbij wees het onder meer op de gruwelijkheden die gepaard zouden gaan met oorlog. Daarnaast wekte de krant enige opluchting toen besprekingen tussen Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Sovjet-Unie waren begonnen om een blok tegen Duitsland te vormen. Toen de *Haagsche Courant* vermeldde dat Duitsland mogelijk haar *Lebensraum* wilde gaan uitbreiden, zou een ‘zeer versterkt democratisch blok’ een dergelijk plan vrijdelen, wat de kans voor verdere agressie minder groot maakte.⁶⁶

Het *Nieuwsblad van het Noorden*, dat opmerkte dat de bezetting van Praag weinig met een herziening van het Verdrag van Versailles te maken had, was er inmiddels ook van overtuigd dat Hitler zonder tegenwerking van de westerse democratieën zou doorstoten naar Oost-Europa.⁶⁷ Dat kwam de krant bekend voor; het dagblad citeerde uit *Mein Kampf* dat Hitlers invloed richting het zuidoosten van Europa en de Sovjet-Unie zeer waarschijnlijk was geworden, omdat de rijkdommen in die gebieden noodzakelijk zouden zijn om de Duitse natie leefbaar te houden. De krant constateerde dat het water in Duitsland in financieel opzicht tot aan de lippen stond. De drang naar het oosten was daarom uit te leggen als het snakken naar adem. ‘Het oude beeld van de in het nauw gedreven kat, die vreemde en gevaarlijke sprongen kan maken, wil daarbij niet uit de gedachten.’⁶⁸ Daarmee rechtvaardigde het *Nieuwsblad van het Noorden* de agressieve politiek van Duitsland weer enigszins. Deze gedachtegang was overigens niet uniek. Ook de Amerikaanse president Roosevelt dacht tot ver in 1938 dat de Duitse agressie kwam door de slechte economische toestand van het Derde Rijk.⁶⁹ Juist door

⁶³ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 443.

⁶⁴ HC, 17 maart 1939, p.20; HC, 15 april 1939, p.1.

⁶⁵ HC, 22 april 1939, p.1-2.

⁶⁶ HC, 29 april 1939, p.23.

⁶⁷ NvhN, 23 maart 1939, p.1; NvhN, 17 maart 1939, p.1.

⁶⁸ NvhN, 25 maart 1939, p.25.

⁶⁹ Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, 243-244

het herstellen van het internationale kredietwezen had hij de hoop dat Duitsland minder assertief zou worden. Verder vond de krant het echter geen goed idee als Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Sovjet-Unie een blok zouden gaan vormen, omdat laatstgenoemde zelf ook een leidende rol in Europa zou willen spelen.⁷⁰ Wel leek het dagblad achter het plan te staan om landen als Frankrijk en Engeland een sterk blok te laten vormen tegen Duitsland.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* begon het na de bezetting van Praag op te vallen dat de Duitse kranten openlijk lieten blijken dat deze stap eerder een etappe dan een afsluiting was.⁷¹ De krant neigde naar een nieuw doel van het Derde Rijk: alle gebieden te verenigen waar de ‘Duitse cultuur en de Duitse arbeid het land zijn karakter hebben gegeven’.⁷² Daarna wees de krant naar de internationale pers en hun standpunt dat Hitler zijn program uit *Mein Kampf* zou gaan uitvoeren.⁷³ Dat was voor het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, die ook doorkreeg dat de Führer doorging met ‘de verdere tenuitvoerlegging van de nog resterende capita van Hitlers *Mein Kampf*’, een reden om voor het eerst een oorlog voor zich te zien: ‘De driehoek Berlijn-Rome-Tokio zal op een gegeven ogenblik de directe levensbelangen van Engeland, Frankrijk, Rusland en Amerika op een edel deel treffen- en dan is de oorlog er.’⁷⁴

De bezetting van Praag wordt algemeen gezien als het keerpunt voor de landen die voorheen geloofden dat Hitler de Duitse minderheden wilde beschermen. Concessies aan Hitler bleken immers contraproductief.⁷⁵ Ook voor de meeste Nederlanders was dit een bevestiging van de expansiedrift van Hitler.⁷⁶ De drie regionale kranten volgden die lijn ook en zagen in dat Hitler het niet bij Tsjecho-Slowakije zou laten. Maar dat Hitler van plan was om oorlog te voeren of Europa te overheersen, kwam nog niet aan de orde. Ondanks Hitlers schending van het Verdrag van München besloten Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk opnieuw niet in te grijpen.

Een maand later, in april 1939, zei Hitler in een toespraak het niet-aanvalsverdrag met Polen op. Een Duitse aanval op Polen kwam zo een stap dichterbij. Vanwege blijvende geschillen tussen Polen en Duitsland stelde het *Nieuwsblad van het Noorden* voor om, met steun van het Verenigd Koninkrijk, beide landen aan de onderhandelingstafel te krijgen.⁷⁷ Hitlers

⁷⁰ NvhN, 21 maart 1939, p.2.

⁷¹ RN, 16 maart 1939, p.1.

⁷² Of de krant hiermee doelt op de invloed die bijvoorbeeld het Heilige Roomse Rijk (ook wel het Eerste Rijk genoemd) honderden jaren geleden heeft gehad op een deel van Europa, is niet duidelijk.

⁷³ RN, 18 maart 1939, p.2.

⁷⁴ RN, 17 april 1939, p.2; RN, 25 maart 1939, p.2.

⁷⁵ Langeveld, ‘Gaaf u maar rustig slapen’, 195. Zie ook: Williamson, *The Third Reich*, 97.

⁷⁶ Houwink ten Cate, *‘De mannen van de daad’*, 191.

⁷⁷ NvhN, 28 april 1939, p.2; NvhN, 29 april 1939, p.1.

bereidheid tot een nieuw verdrag met Polen stelde de krant gerust. Daarom was er nog geen direct oorlogsgevaar, ‘aangezien Hitler wel voelt dat hij met oorlog niets te winnen heeft’, verzekerde de krant. Het *Nieuwsblad van het Noorden* was ervan overtuigd dat als de grote problemen niet opgelost zouden worden, de spanningen alleen maar zouden toenemen. Dat is toch opvallend, omdat de krant er blijkbaar vertrouwen in bleef houden dat Hitler zich aan de nieuwe afspraken zou houden.

Volgens het *Rotterdamsch Nieuwsblad* was na Hitlers rede weinig veranderd en was de situatie nog steeds ‘ernstig’. Opnieuw ontbraken er aanknopingspunten die zeiden dat Hitler vrede wilde.⁷⁸ Bovendien viel het de krant op dat Hitlers woorden niet overeenkwamen met zijn daden.

3.3: Duitse Joden krijgen het nog zwaarder

De Jodenvervolgingen waren na 1937 in een nieuwe fase beland. In de ogen van de nazi's viel de uittocht van Joden, die vanaf 1938 steeds meer te maken kregen met geweld en intimidatie, uit het Derde Rijk tegen.⁷⁹ Medio 1938 vermeldde het *Nieuwsblad van het Noorden* niet voor niets dat de antisemitische agitatie in Duitsland feller was dan ooit: ‘De boog wordt steeds strakker gespannen.’⁸⁰ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* hekelde de antisemitische excessen in Joodse wijken en schreef dat veel democratische landen anders over Duitsland zouden denken als onder meer de ‘Jodenplagerijen’ werden afgeschaft.⁸¹

De naziregering wachtte op het juiste moment om harder dan ooit tegen de Duitse Joden tekeer te gaan. Dat moment kwam toen een 17-jarige Poolse Jood, die uit wanhoop voor de erbarmelijke situatie waarin zijn familie verkeerde, een Duitse diplomaat in Parijs doodschoot. Het was de opmaat voor wat later bekend kwam te staan als Kristallnacht. In de nacht van 9 op 10 november 1938 sloegen groepjes jongeren in Duitse en Oostenrijkse steden duizenden winkelruiten van Joodse winkels aan diggelen, pakten tienduizenden Joden op en zetten zo'n 1.400 synagogen in brand.⁸² De gehele actie moest voor de buitenstaander ogen als een spontaan

⁷⁸ RN, 29 april 1939, p.2,5.

⁷⁹ Hayes, *Why?*, 81-82.

⁸⁰ NvhN, 15 juni 1938, p.1. In september schreef de krant zelfs: ‘Tot de nijpendste problemen van onze tijd behoort het antisemitisme.’ NvhN, 3 september 1938, p.1.

⁸¹ RN, 25 juni 1938, p.3. Deze boodschap dat het buitenland meer begrip voor het Derde Rijk zou hebben als de Joden niet zo slecht behandeld werden, werd herhaald in: RN, 4 augustus 1938, p.5.

⁸² Frits Boterman, *Het Derde Rijk* (Amsterdam: AUP, Amsterdam University Press 2017) 67.

gebeuren, maar in werkelijkheid had Hitler zijn goedkeuring gegeven aan een door de staat georganiseerde pogrom.⁸³ Dat was nog niet eerder gebeurd. Voorheen gingen de acties uit van SA-leden die uit Jodenhaat handelden.

De drie regionale kranten berichtten weliswaar over grootschalige vernielingen, maar ze vermeldten niet dat de naziregering de initiator van de pogrom was.⁸⁴ De *Haagsche Courant* deelde mede dat zowel leden van Hitlers oude garde uit 1923 als een enthousiaste menigte van jongeren verantwoordelijk waren voor het antisemitische geweld.⁸⁵ De krant schreef niet expliciet dat de actie georganiseerd was, maar zette het woord ‘spontaan’ wel tussen aanhalingstekens. Dat is een duidelijke aanwijzing dat het dagblad haar twijfels had bij een ongeorganiseerde pogrom.⁸⁶ Daarnaast vroeg een schrijver in de krant zich af of er niet snel iets gedaan kon worden om voor de Joodse families een veilig tehuis te regelen: ‘Het hart bloedt als men leest in couranten en brieven van al de ellende, die zoveel Joden thans moeten ondergaan.’⁸⁷ Een speciale correspondent schreef over hoe emigratiebureaus werden overspoeld met Joden die wilden emigreren.⁸⁸ Het leidde tot trieste taferelen aan de Nederlandse grens. ‘Mannen vielen op de knieën en smeekten om toegelaten te worden, vrouwen vielen flauw’, schreef de journalist.

Ook naar het oordeel van het *Nieuwsblad van het Noorden* waren ‘groepjes jongelieden’ en ‘leden van Hitlers oude garde’ verantwoordelijk voor het geweld.⁸⁹ De krant sprak er schande van en vond het woord afschuw nog zwak uitgedrukt.⁹⁰ Deze volgens de krant georganiseerde actie liet zien dat het Joodse bestaan in Duitsland onmogelijk werd gemaakt.⁹¹ ‘Heeft Duitsland dat zo gewild? Of heeft de Duitse regering haar eigenlijke wil niet in handen?’, vroeg het dagblad zich af.⁹² Deze opmerking bevestigt de goed uitgevoerde heimelijke actie van de naziregering. De Berlijnse correspondent verzekerde de lezers eveneens dat de actie

⁸³ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 430-435.

⁸⁴ HC, 10 november 1938, p.1, 20-21; HC, 11 november 1938, p.1-2; NvhN, 10 november 1938, p.1; RN, 11 november 1938, p.1.

⁸⁵ HC, 10 november 1938, p.1.

⁸⁶ HC, 14 november 1938, p.1.

⁸⁷ HC, 10 november 1938, p.20. Grofweg eenzelfde boodschap was vier dagen later te lezen. Een schrijver (het is onduidelijk of het dezelfde auteur was) sprak zich in de krant nog duidelijker uit naar de Nederlandse regering om meer Joodse vluchtelingen op te nemen. HC, 14 november 1938, p.21.

⁸⁸ HC, 17 november 1938, p.9.

⁸⁹ NvhN, 10 november 1938, p.1. Zie ook: NvhN, 11 november 1938, p.1.

⁹⁰ NvhN, 11 november 1938, p.1.

⁹¹ NvhN, 14 november 1938, p.1. Zie ook: NvhN, 16 november 1938, p.1.

⁹² NvhN, 15 november 1938, p.13.

georganiseerd was.⁹³ Hij zag de geheime staatspolitie als mogelijke dader.⁹⁴ Achteraf bleek de Gestapo inderdaad de actie te hebben gecoördineerd.⁹⁵ Ondanks zijn grote bewondering voor het Duitse volk en het opvallende feit dat hij ‘in dit regime -gezien het verleden- veel kan waarderen’, schreef hij na Kristallnacht over ‘de walging die hier is voorgevallen’.⁹⁶

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* was ervan overtuigd dat de pogrom goed was voorbereid, zoals bleek uit het feit dat de vernielingen, die ‘voor een goed gedeelte door studenten bedreven’ werden, vrijwel overal in Duitsland op hetzelfde ogenblik werden uitgevoerd.⁹⁷ Maar ook Duitse kranten werden medeverantwoordelijk gehouden, doordat zij publiceerden waar de Joodse winkels zich bevonden. Daarnaast waren er ook in dit dagblad schrijnende en hartverscheurende verhalen van Joodse vluchtelingen aan de grens te lezen; Duitse Joden die ‘de wanhoop nabij zijn’ of de opmerking dat Duitsland voor Duitse Joden ‘zelfs de geringste waarborg niet meer biedt voor het leven!’.⁹⁸ Verder waren in de drie kranten veel protesten uit binnen- en buitenland te lezen.⁹⁹ Ook oproepen van verschillende invloedrijke personen en organisaties om meer Joodse vluchtelingen toe te laten passeerden regelmatig de revue.¹⁰⁰

Het was duidelijk dat het de drie kranten zeer aan het hart ging wat er tijdens Kristallnacht was gebeurd. Waar tussen 1933 en 1937 relatief weinig empathische artikelen te lezen waren, was dat wellicht al na de Anschluss maar zeker na Kristallnacht duidelijk veranderd.¹⁰¹ Vooral de *Haagsche Courant*, dat zich de jaren ervoor vaak op de vlakte hield, had in 1938 meer aandacht voor het trieste lot van de Joden. De verhalen werden persoonlijker, aangrijpender en minder apathisch. Maar waar Van der Zee en Van Vree laten zien dat na Kristallnacht Joodse en niet-confessionele kranten al spraken over de angst voor de dood en van fysieke uitroeiing, was dat bij de drie regionale kranten nog niet aan de orde.¹⁰² Ook bleef

⁹³ NvhN, 10 november 1938, p.3. Hij bevestigde dit een dag later. Hij wist alleen niet wie de georganiseerden waren, zie: NvhN, 11 november 1938, p.2.

⁹⁴ NvhN, 16 november 1938, p.2.

⁹⁵ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 430.

⁹⁶ NvhN, 16 november 1938, p.2.

⁹⁷ RN, 11 november 1938, p.1.

⁹⁸ RN, 17 november 1938, p.10; RN, 26 november 1938, p.3.

⁹⁹ Zie bijv.: HC, 15 november 1938, p.9,11; HC, 16 november 1938, p.13; NvhN, 12 november 1938, p.1; NvhN, 14 november 1938, p.1, 13; NvhN, 15 november 1938, p.3, 13; NvhN, 17 november 1938, p.1; RN, 11 november 1938, p.5; RN, 14 november 1938, p.5, 9.

¹⁰⁰ Enkele voorbeelden zijn: HC, 17 november 1938, p.15, 18; HC, 15 november 1938, p.11; NvhN, 14 november 1938, p.13; NvhN, 15 november 1938, p.5; RN, 14 november 1938, p.9; RN, 15 november 1938, p.16.

¹⁰¹ Na de Anschluss valt het op dat de drie kranten meer ruimte boden voor de trieste behandeling van Oostenrijkse Joden. Zo beschreven de kranten hoe deze groep Joden werden gedwongen om te werken, werden ze naar concentratiekampen gestuurd of was er aandacht voor de vluchtende Joden uit Oostenrijk. Zie bijv.: RN, 20 september 1938, p.5;

¹⁰² Van Vree, *Het Nederlandse beeld en Duitsland*, 317; Van der Zee, *Om erger te voorkomen*, 69-72.

voor de drie kranten de rol van de naziregering onduidelijk, of ze durfden het simpelweg niet op te schrijven.¹⁰³

Wat eind januari 1939 wel nieuw was, was dat Hitler ‘als uitzondering op de regel’ zijn beruchte rede hield over de ‘*Vernichtung der jüdische Rasse in Europa*’.¹⁰⁴ Volgens tijdgenoten was dit opnieuw een voorbeeld van Hitlers agressieve beeldspraak.¹⁰⁵ De rede werd daarom niet eens in alle Nederlandse kranten vermeld. De drie regionale kranten publiceerden slechts de passage waarin hij zijn doodsb bedreiging deed.¹⁰⁶

3.4: Polen wordt de *casus belli*

Wie *Mein Kampf* gelezen had, wist welk land Hitler na Tsjecho-Slowakije op het oog had: Polen. Specifiek ging het Hitler om de stad Danzig en de Poolse Corridor, een gebied in Noord-Polen tussen Oost-Pruisen en de rest van het Duitse Rijk.

In het voorjaar van 1939 voerde Hitler, die deze kwesties voor 1 september geregeld wilde hebben, de druk op Polen op.¹⁰⁷ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* vroeg zich begin mei af of in Polen de duif (de vrede) of de gier (de oorlog) zou gaan uitvliegen. ‘Vermoedelijk de duif’, meende de krant, die voorspelde dat Polen wel zou toegeven aan de Duitse eisen.¹⁰⁸ Polen gaf de gehele zomer echter geen krimp. Om ook deze annexatie te rechtvaardigen, begonnen de nazi’s opnieuw met zelf geïnitieerde provocaties in Danzig en langs de Poolse grens om een aanval uit te lokken.¹⁰⁹ Vanaf medio september begon het nazipersbureau het nepnieuws over grensschendingen en Poolse aanvallen op Duitsers opnieuw te verspreiden, die ook te lezen waren in de drie regionale kranten.¹¹⁰ Maar heel serieus leken die nazipersberichten niet meer

¹⁰³ In het RN was bijvoorbeeld ook te lezen: ‘Is Duitsland nu een Führerstaat, waar alles geschiedt wat Hitler wil, of wat de straat wil?’ RN, 11 november 1938, p.5.

¹⁰⁴ Van der Boom, ‘*Wij weten niets van hun lot*’, 28.

Het vertaalde fragment in Hitlers rede luidt: ‘Als het internationale Jodendom binnen en buiten Europa er opnieuw in slaagt om de landen in een wereldoorlog te storten, dan zal het resultaat zijn niet de bolsjewisering van de hele wereld en daarmee de overwinning van de Joden, maar de vernietiging van het Joodse ras in Europa.’

¹⁰⁵ De Jong, *Voorspel*, 483, 535.

¹⁰⁶ HC, 31 januari 1939, p.1-2; NvhN, 31 januari 1939, p.1, 13; RN, 31 januari 1939, p.1-2.

¹⁰⁷ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 468.

¹⁰⁸ RN, 4 mei 1939, p.2.

¹⁰⁹ Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, 518, 554.

¹¹⁰ HC, 24 augustus 1939, p.2; HC, 26 augustus 1939, p.10; NvhN, 21 augustus 1939, p.2; NvhN, 22 augustus 1939, p.1; NvhN, 24 augustus 1939, p.1; NvhN, 25 augustus 1939, p.2; NvhN, 26 augustus 1939, p.1-2; RN, 19 augustus 1939, p.1; RN, 24 augustus 1939, p.5; RN, 24 augustus 1939, p.5; RN, 25 augustus 1939, p.5.

genomen te worden. Het *Nieuwsblad van het Noorden* schreef bijvoorbeeld dat ‘veel verhalen zijn ingegeven om stemming te maken’.¹¹¹

In de eerste weken van augustus 1939 was de algemene stemming onder de drie kranten dat door de kwesties in Polen de spanningen weer significant toenamen en een oorlog dichterbij kwam. Maar de *Haagsche Courant* benadrukte meteen dat de lezer zich niet al te ongerust moet maken, omdat de beschouwingen speculatief zijn.¹¹² *Nieuwsblad van het Noorden*-correspondent Van Swinderen hield vertrouwen dat het gezonde verstand de overhand zou nemen.¹¹³ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* schreef over de wisselvalligheid in de weken voorafgaand aan het begin van de oorlog; de ene dag kon de explosie elk moment gebeuren en de volgende dag bleek er niets aan de hand te zijn.¹¹⁴ Bovendien ging de krant ervan uit dat Hitler geen oorlog zou ontketenen, zolang hij een sterke tegenstander had: ‘Duitsland heeft wel wat anders te doen dan een oorlog voeren’, waarmee de krant onder meer doelde op de opbouw van het Duitse Rijk.¹¹⁵

Op 23 augustus 1939 belandde de Europese crisis in een nieuwe fase toen het niet-aanvalsverdrag tussen de Sovjet-Unie en Duitsland werd gesloten. Voor Duitsland was dit niet-aanvalsverdrag gunstig om een tweefrontenoorlog te voorkomen.¹¹⁶ Achteraf was deze stap een flagrant signaal dat Duitsland ieder moment Polen ging binnenvallen. Maar in de analyses van de drie kranten zelf was oorlog nog geen uitgemaakte zaak. Zo schreef de *Haagsche Courant*, dat het verdrag bedoeld was om de handel tussen beide landen te bevorderen.¹¹⁷ Daarnaast schreef de correspondent dat ‘niemand – dus ook Duitsland niet – de verantwoordelijkheid voor het uitbreken van een nieuwe oorlog voor zijn rekening [wil, TvS] nemen’.¹¹⁸ Het *Nieuwsblad van het Noorden* nam het niet-aanvalsverdrag vooral niet te serieus, omdat meerdere niet-aanvalsverdragen later een ‘vodge papier’ bleken te zijn. Wel nam de krant het standpunt in dat dit verdrag als doel had te voorkomen dat Duitsland in een tweefrontenoorlog moest vechten.¹¹⁹ Alleen het *Rotterdamsch Nieuwsblad* interpreteerde het niet-aanvalsverdrag hoofdzakelijk als

¹¹¹ NvhN, 26 augustus 1939, p.2.

¹¹² HC, 12 augustus 1939, p.1.

¹¹³ NvhN, 22 augustus 1939, p.13.

¹¹⁴ RN, 9 augustus 1939, p.5.

¹¹⁵ RN, 9 augustus 1939, p.5. Zie ook: RN, 27 mei 1939, p.2.

¹¹⁶ Kershaw, *To hell and back*, 341.

¹¹⁷ HC, 29 augustus 1939, p.2-3.

¹¹⁸ HC, 23 augustus 1939, p.9. Toch schreef de krant de dag erna dat het boven Europa ‘zeer duister’ was en er nog maar een ‘heel klein beetje hoop’ was. HC, 24 augustus 1939, p.13.

¹¹⁹ NvhN, 23 augustus 1939, p.2.

een aanvalsverdrag, waarbij Polen was overgeleverd aan de Duitse intenties.¹²⁰

Na dit gesloten niet-aanvalsverdrag brak de laatste week voor het begin van de oorlog aan. Die week stond vooral in het teken van druk diplomatiek overleg tussen onder meer het Verenigd Koninkrijk en Duitsland om de Poolse kwestie op te lossen en daarmee het oorlogsgevaar af te wenden. Die besprekingen deed de hoop weer enigszins terugkomen. ‘Zolang er contact blijft, is er hoop een basis voor onderhandelingen te vinden’, aldus de *Haagsche Courant*.¹²¹ Ook het *Nieuwsblad van het Noorden* bleef hoop putten uit de dagenlange besprekingen.¹²² Volgens de krant was er nog voldoende hoop dat ‘we enkel met Duitse intimidatie te doen hebben om de levensruimte af te dwingen’.¹²³ Niet voor niets vroeg het dagblad zich retorisch en lichtelijk cynisch af: ‘Moeten we de oorlogsvoorbereidingen, de halsstarrigheid en uitdagende geest van Duitsland zo zwaar tillen, als dat in het buitenland wel wordt gedaan?’.¹²⁴ Bovendien wilde het *Nieuwsblad van het Noorden* niet geloven dat Duitsland diens kinderen de dood wilde inzenden.¹²⁵ Op 30 augustus waren er opnieuw signalen dat er sprake was van ontspanning. De krant doelde zowel op de bereidheid tot bemiddeling van Koningin Wilhelmina en Koning Leopold van België, als op de toenaderende toon in de Duitse kranten: ‘In het balanceren tussen hoop en vrees zijn we vandaag een belangrijk stuk naar de hoop doorgeslagen.’¹²⁶

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* berichtte dat het nog enig vertrouwen had in personen als de Paus, Mussolini en Roosevelt die vochten voor de vrede.¹²⁷ Ook bleef het dagblad lichtpuntjes zien in de langdurige onderhandelingen.¹²⁸ ‘De besprekingen tussen de Führer en zijn raadslieden duren dag en nacht schier onafgebroken voort en een optimist zou tot de

¹²⁰ RN, 24 augustus 1939, p.5; RN, 26 augustus, p.2. Aan het einde van het jaar schreef de krant dat het verdrag ervoor zorgde dat ‘de oorlog nog maar een kwestie van dagen was’. RN, 30 december 1939, p.9.

Buitenlandse persbureaus lieten er eveneens beschouwingen op los, waarbij zowel positieve als negatieve gevolgen van dit verdrag naar voren kwamen. Volgens Reuter zou dit verdrag zelfs zorgen voor een verbetering van de vrede. NvhN, 23 augustus 1939, p.1-2; Zie ook vele geluiden in RN, 22 augustus 1939, p.1, 5; RN, 23 augustus 1939, p.2.

¹²¹ HC, 28 augustus 1939, p.1; HC, 29 augustus 1939, p.1.

¹²² NvhN, 23 augustus 1939, p.2; NvhN, 24 augustus 1939, p.5; NvhN, 25 augustus 1939, p.3; NvhN, 28 augustus 1939, p.2-3; NvhN, 29 augustus 1939, p.2.

¹²³ NvhN, 24 augustus 1939, p.2.

¹²⁴ NvhN, 24 augustus 1939, p.5.

¹²⁵ Dit bevestigt de krant op 25 augustus 1939, p.3. Wanneer de krant verwees naar de consequenties van een eventuele oorlog, kon het tot geen andere conclusie komen dan dat er geen zou komen.

¹²⁶ NvhN, 30 augustus 1939, p.2.

¹²⁷ RN, 23 augustus 1939, p.2; RN, 25 augustus 1939, p.5. Dat gevoel dat neutrale personen hun bemiddeling aanboden, bevestigde de krant op 29 augustus (p.5).

¹²⁸ RN, 29 augustus 1939, p.5; RN, 31 augustus 1939, p.5.

conclusie kunnen komen dat de donkerste wolken reeds beginnen af te drijven', was te lezen.¹²⁹ De Berlijnse correspondent en naziaanhangster Blanche-Koelensmid, die nog schreef dat Hitlers eisen niet verder zouden gaan dan Danzig en de Poolse Corridor, vermeldde dat Duitsland weer een 'zenuwoorlog' aan het voeren was.¹³⁰ Dat wilde in zijn ogen zeggen dat Hitler de situatie op de spits probeerde te drijven zonder dat er iets zou gaan gebeuren, waarna het buitenland vermoeid zou raken en zou instemmen met de Duitse eisen.

Na een in scene gezette provocatie aan de grens viel Duitsland op 1 september 1939 Polen binnen. Engeland en Frankrijk stelden Duitsland nog een ultimatum om de Duitse troepen terug te trekken. Maar Hitler weigerde dit, waarmee het begin van de Tweede Wereldoorlog een feit was. Het *Nieuwsblad van het Noorden* vroeg zich verontwaardigd af: 'Waarom heeft Polen niet anders gedaan dan zwijgen?'¹³¹ Het land kon toch ook een Duitse gevolmachtigde in Warschau uitnodigen om verder te onderhandelen over de kwesties in Polen, meende de krant: 'Niets van dit alles!' Het komt er bijna op neer dat de schuld vooral bij Polen lag.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* gaf alleen kritiek op Hitler vanwege zijn continue verandering van eisen, waardoor het moeilijk onderhandelen was met de dictator.¹³² Verder werd er met geen woord gerept over Hitlers expansiezucht. Sterker nog, de krant schreef na de Britse en Franse oorlogsverklaring: 'Als Duitsland minder snel en minder uitdagend uit de kuiten geschoten was, had het in alles op rustige wijze zijn zin kunnen krijgen.'¹³³ Met andere woorden: als de expansieve snelheid van Hitler niet zo hoog lag, dan had hij volgens de krant 'een derde, "eeuwig rijk"' kunnen scheppen'.¹³⁴

Waar de drie kranten de Anschluss en de overheveling van het Sudetengebied van Praag naar Berlijn steunden, kunnen we concluderen dat dat met de bezetting van Praag veranderde. Toen werd duidelijk dat het Hitler niet te doen was om de bescherming van de Duitse minderheid, maar dat hij streefde naar gebiedsuitbreiding naar het oosten. Dat zorgde weliswaar voor een verhoogde oorlogsdreiging, maar de regionale kranten beschuldigden vooral de landen die de Eerste Wereldoorlog hadden gewonnen. Zij hadden aanleiding gegeven tot deze wraakacties van Duitsland. Zelfs in de laatste week geloofden de drie kranten nog in een akkoord tussen

¹²⁹ RN, 30 augustus 1939, p.5. Zie ook: 31 augustus 1939, p.1 waarin de krant berichtte hoopvoller gestemd te zijn dan 25 jaar geleden, omdat de kans op een duurzame oplossing groter zou zijn.

¹³⁰ RN, 29 augustus 1939, p.5.

¹³¹ NvhN, 1 september 1939, p.1.

¹³² RN, 2 september 1939, p.2.

¹³³ Of de uitdrukking 'uit de kuiten geschoten' tegenwoordig hetzelfde betekent als 'uit de kluiten gewassen', is niet duidelijk. RN, 4 september 1939, p.5. Dit herhaalde de krant op 5 september 1939, p.2.

¹³⁴ RN, 5 september 1939, p.2.

Duitsland en Polen.

Na 1 september 1939 keek de Nederlandse bevolking maandenlang in spanning naar hoe de oorlog zich ontwikkelde. Er was een toenemend vertrouwen in de berichtgeving dat Nederland in deze oorlog neutraal kon blijven.¹³⁵ Op 10 mei 1940 kwam aan dat vertrouwen een einde.¹³⁶

¹³⁵ Linmans, *De oorlog van morgen*, 250-251, 293.

¹³⁶ Voormalig premier Colijn dacht nog tot in het voorjaar van 1940 dat Nederland buiten schot zou blijven. Pas in april 1940 kwam er een koerswijziging van Colijn nadat hij vermoedelijk door Engelse politici was overtuigd van een Duitse aanval op Nederland. Zie: H. J. Langeveld, *Hendrikus Colijn, 1869-1944. Dl. 2: 1933-1944 : schipper naast God*. (Amsterdam]: Balans 2004) 15, 515.

Conclusie

Hoewel toenmalig premier De Geer zelf niet de ernst van de situatie inzag, zou hij op 23 augustus 1939 tegen zijn mede-treinpassagier wel gezegd kunnen hebben dat de Nederlandse kranten gewaarschuwd hadden voor een roofdier uit het oosten. Maar in hoeverre gold dat voor Nederlanders die voor het nieuws aangewezen waren op de neutraal-regionale kranten de *Haagsche Courant*, het *Nieuwsblad van het Noorden* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* die in deze scriptie centraal staan? En waren er naast overeenkomsten ook duidelijke verschillen waarneembaar tussen de drie kranten?

De drie kranten waren eensgezind in hun oordeel dat Hitler een partijdictatuur nastreefde. Het *Nieuwsblad van het Noorden* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* benadrukten echter dat de Führer zich na zijn machtsovername voorlopig nog moest schikken in zijn rol als kanselier. De *Haagsche Courant* deed dit niet en onderschreef van de drie het sterkst het gevaar van een dictatuur.

Toen de partijdictatuur zich eenmaal langzaam aantekende, schreven de kranten over de grote onzekerheid voor de toekomst en of zo'n staatsvorm positief of negatief zou gaan uitpakken. Een andere overeenkomst was dat ze Hitler prezen voor zijn felle strijd tegen de communisten.

Ook oordeelden de regionale kranten unaniem dat alle gesloten verdragen na de oorlog, met name het Verdrag van Versailles, moesten worden herzien. De annexatie van voormalig Duitse gebieden was immers voortgekomen uit wraak tegen het Verdrag. De kranten waren daarom niet verrast door de Duitse herbewapening en de inname van het Saargebied. Sterker nog, de dagbladen zagen het terugdraaien van de bepalingen in het Verdrag juist als bevordering voor de Europese vrede. Deze stappen van nazi-Duitsland zorgden weliswaar voor een verhoogde spanning in Europa, maar in de context van hoe de internationale reactie op Duitsland zou zijn.

Mocht er een oorlog komen, dan waren medio jaren dertig de regionale kranten er nog van overtuigd dat de strijd tussen het communisme en het fascisme zou gaan. De *Haagsche Courant* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* spraken zich tot zeker 1937 duidelijk uit dat het Russische gevaar een grotere bedreiging was dan het gevaar uit het Derde Rijk.

Verder juichten de drie dagbladen de Anschluss en het Verdrag van München toe, omdat de gesloten verdragen na de oorlog debet waren aan het 'minderhedenprobleem'. Wanneer alle etnische Duitsers geconcentreerd zouden zijn in het Derde Rijk, zou dat minder onrust geven, was de redenatie van de drie dagbladen. Alleen het *Rotterdamsch Nieuwsblad* vermeldde eerder

al dat Hitler zijn oog had laten vallen op de grondstoffen in het oosten van Europa. Desalniettemin schreef dit dagblad, net als de *Haagsche Courant* en het *Nieuwsblad van het Noorden*, dat Duitsland weliswaar bereid was tot een oorlog, maar dat was in de context dat Hitler wilde opkomen voor de belangen van de Duitse minderheden.

In maart 1939 vond bij de drie dagbladen een zichtbare verandering plaats. Na de bezetting van Praag realiseerden ze zich dat het Hitler helemaal niet te doen was om de bescherming van de Duitse minderheden, maar om een verdere uitbreiding van het Duitse Rijk. Nog steeds was het Verdrag van Versailles daar de schuld van. Juist een sterke Volkenbond moest zich volgens de regionale kranten inspannen om Duitsland tot stoppen te dwingen. Maar verder dan een oorlogsdreiging vanuit Duitsland kwamen de kranten niet.

Waar de kranten wel in verschilden, waren hun uiteenlopende redenen dat de kans op een door Duitsland geïnitieerde oorlog nog klein was. De *Haagsche Courant* wees bijvoorbeeld op de gruwelijkheden van een oorlog en hield vertrouwen in een sterk anti-Duits blok, het *Rotterdamsch Nieuwsblad* vreesde eerder het fascisme dan specifiek Duitsland en het *Nieuwsblad van het Noorden* zag in Duitslands uitbreiding een rechtvaardiging om diens zwakke economie te verlichten. Bovendien had Hitler volgens de krant niets te winnen met een oorlog, zoals de titel van deze scriptie luidt. De reden heeft te maken met hoe de regionale kranten de oorlogsdreiging hebben onderschat. De kranten geloofden eind jaren dertig namelijk nog in zoveel andere redenen waarom Hitler niet uit was op oorlog of Europese overheersing. Naast de bovenstaande redenen leek het alsof de kranten ook niet wilden óf konden geloven dat iemand naar oorlog streefde.

De week voor het begin van de oorlog was voor de drie kranten een week tussen hoop en vrees. De ene dag was een Pools-Duits verdrag zeker niet ondenkbaar en de dag erna kon een oorlog elk moment uitbreken. Toch bleven de regionale kranten zich vasthouden aan lichtpuntjes; hoop is nu eenmaal sterker dan angst. Dat vertrouwen in een goede afloop is ook een aanwijzing dat de regionale kranten niet wisten dat Hitler uit was op Europese overheersing.

In tegenstelling tot Hitlers oorlogsplannen waren er bij de drie kranten wat betreft de Jodenvervolgingen wel grotere verschillen waarneembaar. Het *Nieuwsblad van het Noorden* uitte de eerste jaren na Hitlers machtsovername de meeste zorgen over de toekomst van de Duitse Joden. Vooral het toenemend antisemitisme, dat ook steeds meer gepropageerd werd, baarde de krant zorgen. De *Haagsche Courant* was vooral terughoudend met een oordeel of liet partijen aan het woord die de Jodenwetten steunden. Dat deed het *Rotterdamsch Nieuwsblad* eveneens, maar dit dagblad toonde ook daadwerkelijk begrip voor de Jodenwetten. Dat begrip kon niet alleen bij naziaanhanger en correspondent Blanche-Koelensmid gelegd worden. De

redactie keurde de invoering van de wetten ook goed.

Wat de kranten wel gemeen hadden, was dat ze het gebruik van fysiek geweld tegen Joden veroordeelden. Daarnaast spraken ze zich vaker uit dat Joden in Duitsland steeds minder welkom waren.

In het jaar 1938 was in de berichtgeving over de Jodenvervolgingen bij alle drie de kranten een cesuur zichtbaar. De artikelen in de *Haagsche Courant* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* kunnen voor 1938 getypeerd worden als apathisch en onverschillig. Na de Anschluss maar helemaal na Kristallnacht veranderden dat sentiment evident. De verhalen van Joodse vluchtelingen werden persoonlijker, aangrijpender en een stuk empathischer; de kranten werden duidelijk geraakt door de schrijnende verhalen van Joden in het Derde Rijk. Ze schreven over de moeilijke tijd die ze doormaakten en hun angst voor de toekomst.

Essentieel om in het achterhoofd te houden is de Duitse druk waar de Nederlandse pers mee te maken had. Op verschillende manieren probeerden de Duitse autoriteiten de geschreven pers – direct en indirect – te beïnvloeden. De kans is groot dat die Duitse druk tot een bepaalde mate van zelfcensuur moet hebben geleid. Hoe groot die precies was, is moeilijk te zeggen.

Daarnaast heeft de soms zichtbare terughoudendheid van de drie kranten mogelijk ook met iets anders te maken. De neutrale pers vond het belangrijk om de onpartijdigheid in acht te houden, om te voorkomen dat de verschillende zuilen zich gekwetst zouden voelen. Wanneer de neutrale dagbladen onenigheid hadden met een bepaalde zuil, kon dat zomaar betekenen dat een gedeelte van het lezerspubliek zijn abonnement opzegde. Daarom probeerde de neutrale pers scherpe politieke commentaren zoveel mogelijk te vermijden.

Verder besteedden de regionale dagbladen veel aandacht aan berichten van het nazipersbureau en andere buitenlandse persbureaus. Eerstgenoemde verkondigde vele onwaarheden en gaf weinig tot geen openheid van zaken. Dat zorgde voor zichtbare verwarring bij de kranten en dus ook bij het lezerspubliek. Als de waarheden namelijk meteen bekend waren, zou dat in de publieke opinie veel meer stof hebben doen opwaaien en zou het beeld over het Derde Rijk tamelijk negatiever zijn geweest.

Ook de overvloedige berichten van buitenlandse persbureaus in de drie regionale dagbladen waren niet bevorderlijk voor een beter begrip van het Derde Rijk. Het kwam weleens voor dat er tientallen commentaren uit vele landen verschillende standpunten toelichtten waarom Hitler deed wat hij deed. Die vele commentaren moeten voor verwarring en onduidelijkheid bij het lezerspubliek hebben gezorgd, zoals Dick Couvée al opmerkte.

Dan de vraag hoe dit onderzoek zich verhoudt tot onderzoeksresultaten van andere studies. Dat er veel over het Derde Rijk werd geschreven, kan dit onderzoek bevestigen. Het is

aannemelijk dat die aandacht alles te maken had met de grote prioriteit voor de internationale ontwikkelingen. Maar volgens historici als De Jong, Lutkie en Van Galen Last ontbraken de duiding en de samenhang van het nieuws. Uit dit onderzoek is naar voren gekomen dat de artikelen over Duitsland inderdaad soms erg op zichzelf stonden, veel Duitse en niet-Duitse mensen aan het woord lieten over het Derde Rijk en dat er tamelijk veel ruimte besteed werd aan buitenlandse commentaren. Het interpreteren en het duiden van de gebeurtenissen door de regionale kranten zelf gebeurde een stuk minder vaak.

De neutraal-regionale kranten besteedden weliswaar aandacht aan verschillende onderwerpen, maar veruit de grootste prioriteit ging uit naar hoe de internationale situatie zich zou gaan ontwikkelen. Frank van Vree, die onderzoek deed naar de verzuilde pers, toonde aan dat *Het Volk* en de *NRC* ook veel over nazi-Duitsland schreven, maar dat deze dagbladen aanzienlijk kritischer en opmerkzamer in hun oordeel over het nazisme waren. De regionale kranten concludeerden bijvoorbeeld na de herbewapening of de uitbreiding van het Derde Rijk nog niet dat Hitler de intentie had om Europa te overheersen.

Hoewel deze scriptie drie kranten heeft onderzocht, zijn er nog vele niet onderzocht. Hopelijk kan in de toekomst meer onderzoek worden gedaan naar de Nederlandse pers en nazi-Duitsland. Op die manier kan een nog genuanceerder beeld ontstaan hoe de Nederlandse pers over het naziregime berichtte. Ook een onderzoek naar hoe groot de Duitse druk precies was op de in deze scriptie centrale dagbladen en hoe de directies daarmee omgingen, zou een goede toevoeging zijn op dit onderzoek.

Lijst van afbeeldingen en tabellen

Afbeeldingen

<i>Afb. 1.1:</i> Hitler is zojuist uitgeroepen tot kanselier.....	22
<i>Afb. 1.2:</i> SA-leden zorgen dat de Jodenboycot goed verloopt..	30
<i>Afb. 2.1:</i> Het Duitse leger trekt het Rijnland binnen.....	40
<i>Afb. 3.1:</i> Hitler sprak in Wenen over de Anschluss	47
<i>Afb. 3.2:</i> Hitler bezoekt onder grote gejuich het Sudetenland	53

Tabel

<i>Tabel 1:</i> Het aantal zetels van de NSDAP en KPD bij de verkiezingen.....	21
--	----

Afkortingen

DNB	Duitse Nieuwsbureau
HC	Haagsche Courant
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NRC	Nieuw Rotterdamsche Courant
NSDAP	Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij
NvhN	Nieuwsblad van het Noorden
RN	Rotterdamsch Nieuwsblad
SA	Sturmabteilung
SDP	Sudeten-Duitse Partij
SS	Schutzstaffel

Chronologie

1933

- *30 januari*: Hitlers machtsovername.
- *27-28 februari*: de Rijksdagbrand.
- *5 maart*: de NSDAP behaalde bij de Rijksdagverkiezingen 43,9 procent van de stemmen
- *23 maart*: aanvaarding van de Machtigingswet. Deze wet gaf de regering vier jaar lang de bevoegdheid om zonder parlement te regeren.
- *1 april*: boycot van Joodse winkels en bedrijven.
- *7 april*: beroepsverbod voor Duitse Joden bij onder meer overheidsfuncties.
- *14 juli*: een politieke partij oprichten is niet langer meer toegestaan. Daarmee was de nazipartij de enige partij in Duitsland geworden.
- *14 oktober*: Duitsland verlaat de Ontwapeningsconferentie en de Volkenbond.

1934

- *30 juni*: Nacht van de Lange Messen.
- *2 augustus*: overlijden van Von Hindenburg; Hitler neemt diens bevoegdheden over.

1935

- *13 januari*: referendum in het Saarland.
- *16 maart*: invoering van de algemene dienstplicht in het Derde Rijk.
- *15 september*: invoering van de Neurenberger Wetten.

1936

- *7 maart*: Duitsland remilitariseert het Rijnland.
- *18 oktober*: Afkondiging van het Vierjarenplan; de economie wordt in dienst gesteld van de naderende oorlog.

1938

- *12-13 maart*: Duitsland valt Oostenrijk binnen en lijft het in.
- *29-30 september*: de Conferentie van München. Vanaf 1 oktober bezet het Derde Rijk het Sudetenland.
- *9-10 november*: Kristallnacht.

1939

- *30 januari*: Hitler spreekt in een rede voor het eerst over de vernietiging van de Joden.
- *15 maart*: het Duitse Rijk annexeert de rest van Tsjechië-Slowakije.
- *23 augustus*: Duitsland en de Sovjet-Unie sluiten het Molotov-Ribbentroppact, een niet-aanvalsverdrag tussen beide landen.
- *1 september*: Duitse aanval op Polen.
- *3 september*: Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk verklaren de oorlog aan Duitsland.

Bronnen en literatuur

(meest geraadpleegde) kranten:

Rotterdamsch Nieuwsblad, 1933-1939

Haagsche Courant, 1933-1939

Nieuwsblad van het Noorden, 1933-1939

Andere geraadpleegde periodieken:

The Times, 1938

Secundaire literatuur

Aldcroft, D.H., *From Versailles to Wall Street, 1919-1929* (London: Allen Lane 1977).

Beishuizen, J., & E. Werkman, *De magere jaren: Nederland in de crisistijd, 1929-1939* (3e herz. dr.; Alphen aan den Rijn: Sijthoff 1980).

Berghuis, C., *Joodse vluchtelingen in Nederland, 1938-1940: documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname* (Kampen: Kok 1990).

Blankenstein, E. van, *Dr. M. van Blankenstein: een Nederlands dagbladdiplomaat 1880-1964* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999).

Blokker, J., *De kroon en de mestvork: enige opmerkingen over de pers en haar vrijheden* (1e dr.; Amsterdam: De Harmonie 1992).

Boom, B. van der, *'Wij weten niets van hun lot': gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam: Boom 2012).

Boterman, F., *Het Derde Rijk* (Amsterdam: AUP, Amsterdam University Press 2017).

Broersma, M. J., *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant 1752-2002* (Proefschrift, Leeuwarden: Friese pers 2002).

- Broersma, M.J., 'Nooit meer bladeren? : Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14-2 (2011) 29-55.
- Capelle, H. van, *De Nazi-economie: economie en buitenlandse handel in nationaal-socialistisch Duitsland* (Assen: Van Gorcum 1978).
- Couvée, D., *De meidagen van '40* (Den Haag: Bakker/Daamen 1960).
- Diepen, R. van, *Voor Volkenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde, 1919-1946* (Proefschrift. Amsterdam 1999).
- Doel, H.W. van den, 'The emergence of the German threat', in: H. Amersfoort & P. H. Kamphuis, *May 1940: the battle for the Netherlands* (Leiden ; Boston: Brill 2010).
- Dunk, H.W. von der, 'Neutralisme en defensie: het dilemma in de jaren dertig', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren: De Bataafsche Leeuw 1984).
- Van Galen Last, H. 'Een Erasmiaanse geest tegenover het Derde Rijk. Het Beeld van Duitsland in de Nederlandse Pers', in: Kathinka Dittrich en Hans Würzner (red.), *Nederland en het Duitse exil 1933-1940* (Amsterdam: Van Gennep 1982).
- Geleijnse, H., 'Wie ogen heeft om te zien': *de Nederlandse pers en het fascisme in Europa (1919-1933)* (Proefschrift. Nijmegen: WLPWolf Legal Publishers 2018).
- Goedhart, H.A. (red.), *De pers in Nederland* (Amsterdam: Nederlandsche Uitgeverij "Opbouw 1943).
- Hagen, P., *Journalisten in Nederland: een persgeschiedenis in portretten 1850-2000* (Amsterdam [etc.]: De Arbeiderspers 2002).
- Peter Hayes, *Why? Explaining the Holocaust* (New York: Norton, 2017).
- Hitler, A., *Mein Kampf* (Ungekürzte Ausg.; München: Zentralverlag der NSDAP, FEher Nachf 1939).
- Hobsbawm, E., *Age of extremes : the short twentieth century, 1914-1991* (London 1996).
- Houwink ten Cate, J., 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939: *het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Proefschrift. Den Haag: Sdu Uitgevers 1995).

- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. dl. 1: Voorspel* (5e dr.; 's- Gravenhage: Staatsuitgeverij 1976).
- Kaaij, M. van der, *Een eenzaam staatsman Dirk de Geer (1870-1960)* (Proefschrift. Hilversum: Uitgeverij Verloren 2012).
- Kehoe, B., *The British Press and Nazi Germany* (ProQuest Dissertations Publishing, 1980).
- Keizer, M. de, *Appeasement en aanpassing: het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch- Niederländische Gesellschaft, 1936-1942* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij 1984).
- Klinken, G.J. van, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (Proefschrift. Kampen 1996).
- Kok, R., *Max Blokzijl: stem van het nationaal-socialisme* (Amsterdam: Sijthoff 1988).
- Langeveld, H.J., "'Gaat u maar rustig slapen". Colijn en de mogelijkheid van een Duitse aanval op Nederland, 1933-mei 1940', *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 3 (1995) 178-207.
- Langeveld, H.J., *Schipper naast God. Hendrik Colijn 1869-1944, deel II, 1933-1944* (Amersfoort 2004).
- Linmans, W.F.J., *De oorlog van morgen: Nederlandse beeldvorming van een volgende oorlog, 1918-1940* (Proefschrift. Leiden 2021).
- Lutkie, T.J.P.M., *De pot en de ketel: Nederlandse dagbladen en hun oordeel over communisme en fascisme, 1918-1939* (Proefschrift. RU Nijmegen 2020).
- Kershaw, I., *To hell and back. Europe, 1914-1949. The Penguin history of Europe ; VIII* (London: Allen Lane 2015).
- Kok, R., *Max Blokzijl: stem van het nationaal-socialisme* (Amsterdam: Sijthoff 1988).
- Manning, A.F., *Buitenlandse reacties op de Machtübernahme* (Nijmegen [etc.]: Dekker & Van de Vegt 1962).
- McQuail, D., *Mass communication theory: an introduction* (3rd ed.; London [etc.]: SAGE Publications 1994).

- Moore, B., *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands, 1933-1940* (Dordrecht ; Boston: MNijhoff 1986).
- Nuij, N.-J., *'Gaaf u maar rustig slapen': Colijn en de mythe van mei '40* (Hilversum: Verloren 2000).
- Osch, H. van, *Jonkheer D. J. de Geer: de teloorgang van een minister-president* (Amsterdam: Boom 2007).
- Pasman, C., *Tussen hoop en vrees: de reactie van Nederlandse- en Vlaamse kranten op de Duitse expansie in de tweede helft van de jaren dertig* (Masterscriptie, Utrecht 2009).
- Roon, G. van, *Protestants Nederland en Duitsland, 1933-1941* (Utrecht [etc.]: Het Spectrum 1973).
- Roon, G. van, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', in: J. de Bruijn & H.J. Langeveld (red.), *Colijn: bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994).
- Sanders, E., *Eerste Hulp bij e-Onderzoek voor studenten in de geesteswetenschappen: Slimmer zoeken, slimmer documenteren* (Amsterdam/Den Haag/Leiden 2011).
- Scheffer, H.J., *In vorm gegoten: het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw* (Leiden: Stenfert Kroese 1960).
- Schuursma, R. L., *Jaren van opgang: Nederland 1900-1930* (Amsterdam]: Balans 2000).
- Schuursma, R. L., *Vergeefs onzijdig: Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005).
- Shirer, W.L., *The rise and fall of the Third Reich: a history of Nazi Germany*. A touchstone book ([1st. one-dl. Touchstone ed.]; New York: Simon and Schuster 1981).
- Stoop, J.P., *'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde'. De Anti-Revolutionaire Partij in het interbellum* (Proefschrift, Hilversum 2001).
- Stoop, P., *Niederländische Presse unter Druck: Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940*, (München 1987).
- Stoop, P., *De geheime rapporten van H.J. Noordewier: Berlijn 1933-1935* (Amsterdam: Sijthoff 1988).

- Suppan, A., *Hitler - Beneš - Tito: national conflicts, world wars, genocides, expulsions, and divided remembrance in East-Central and Southeastern Europe, 1848-2018* (Wien: Austrian Academy of Sciences 2019).
- Tammelting, B., *De krant bekeken. De geschiedenis van de dagbladen in Groningen en Drenthe* (Groningen 1988).
- Velden, A. van der, 'Een Rotterdams dagbladpaleis. De grootstedelijke illusies van het Rotterdamsch Nieuwsblad, 1927-1940', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 4 (2001) 90-109.
- Visser, W., *De papieren spiegel: honderd-vijf-en-twintig jaar Algemeen Handelsblad, 1828-1953* (Amsterdam 1953).
- Vos, R., *Niet voor publicatie: de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Proefschrift, Amsterdam: Sijthoff 1988).
- Vree, F.P.I.M. van, 'De vooroorlogse pers als machtsinstrument', in: *Massacommunicatie* VIII/ 5 (1980) 214-240.
- Vree, F.P.I.M. van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939: een studie over de vorming van de publieke opinie* (Proefschrift. Groningen 1989).
- Vree, F.P.I.M. van, 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke verandering', in: H. Kleijer e.a., *Tekens en teksten: cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992).
- Wennekes, Wim & P. Jonkman e.a., *Het lood voorbij. Sijthoff en de Haagsche Courant: geschiedenis van een dagbladbedrijf* (Amsterdam 1998).
- Wielenga, F., *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).
- Williamson, D.G., *The Third Reich* (Fifth edition.; London ; New York: Routledge/Taylor & Francis Group 2018).
- Wijfjes, H., *Radio onder restrictie: overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941* (Proefschrift. Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1988).
- Wijfjes (red.), H., *Omroep in Nederland: vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle: Waanders 1994).

Wijfjes, H., *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam: Boom 2004).

Wijfjes, H., 'Digital Humanities and Media History: A Challenge for Historical Newspaper Research', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 20 (2017) 1-14.

Wolf, M., *Het geheim van De Telegraaf: geschiedenis van een krant* (Proefschrift, Amsterdam: Boom 2009).

Zee, N. van der, *Om erger te voorkomen: de voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Meulenhoff 1997).

Websites

- Stadsarchief van Rotterdam <http://rjb.x-cago.com/kranten/index.do>
- Krantenarchief van de *Haagsche Courant* en *Nieuwsblad van het Noorden*: www.delpher.nl